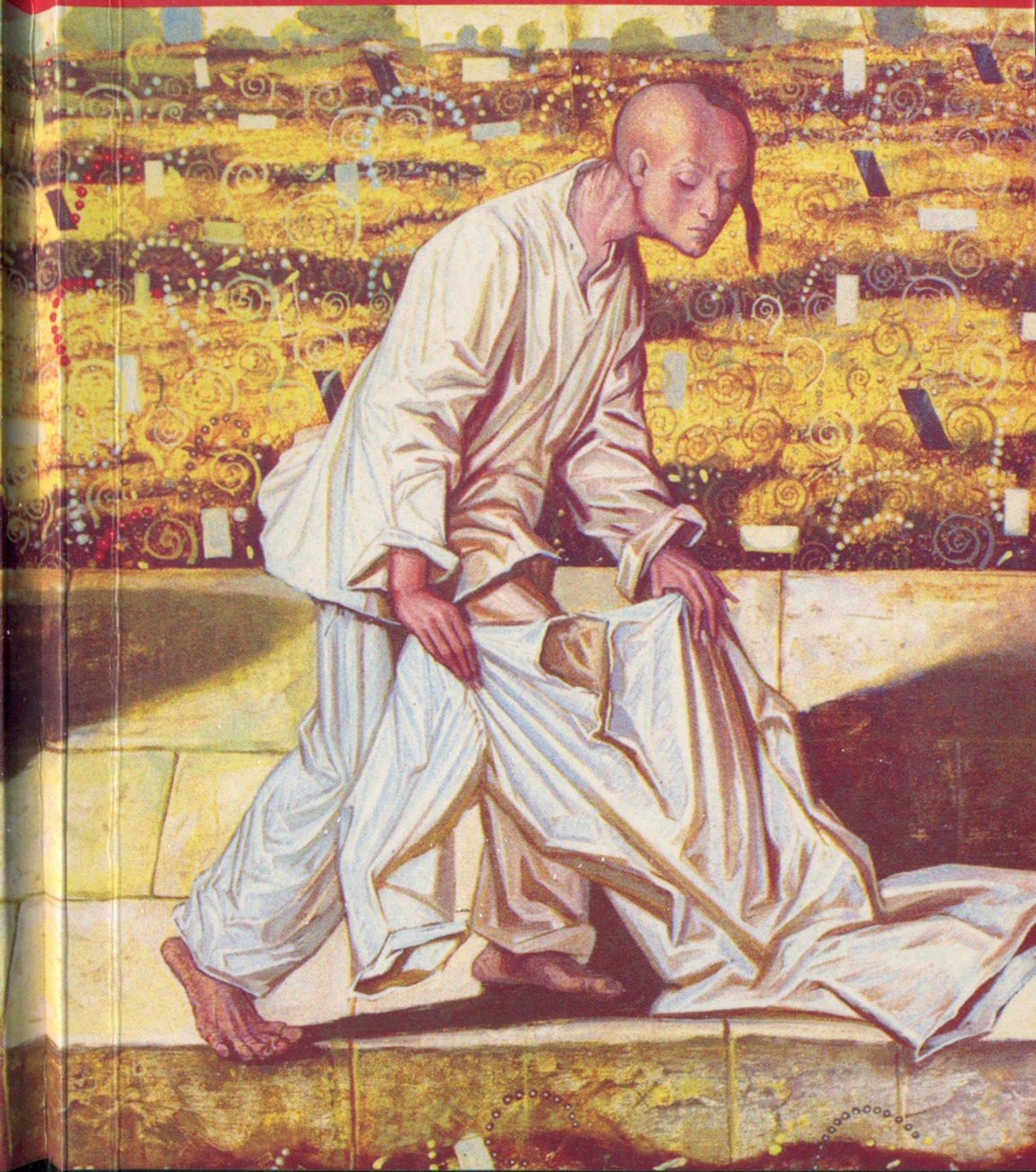

ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ

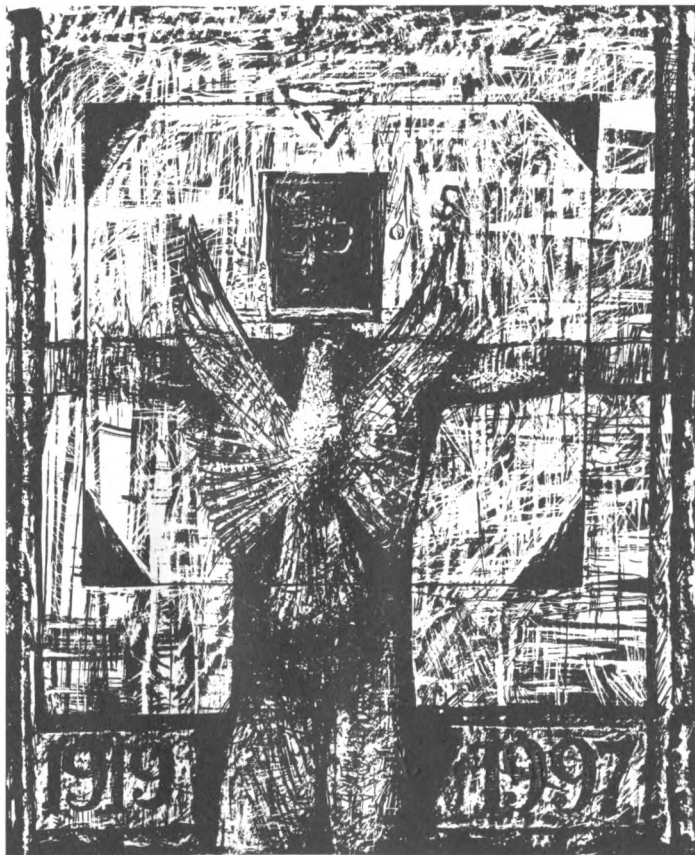
НА ПЕРЕХРЕСТІ

Ю Р І Й   Л У Ц Ь К И Й

НА

ПЕРЕХРЕСТІ

ЛУЦЬК
ІНІЦІАЛ
1999

УДК 947(477.8)
ББК 63.3 (4УКР3) 6
Л 86

Художнє оформлення Миколай Кумановського

Відповідальний редактор Микола Рябчук

ЛУЦЬКИЙ Юрій Остапович

Л 86 На перехресті: Передм. В.Шевчука;
Післям. О.Забужко. — Луцьк: Ініціал, 1999. — 160 с.: іл.
ISBN 966-95313-3-0

Юрій Остапович Луцький (нар.1919), син відомого поета-молодомузівця та доньки не менш знаного Степана Смаль-Стоцького, розповідає у першій частині споминів про своє передвоєнне дитинство в Галичині, навчання в Берліні та Кеймбриджі, службу в британській армії у Німеччині та еміграцію й наукову кар'єру в Канаді та США.

УДК 947(477.8)
ББК 63.3 (4УКР3) 6

- © Юрій Луцький, 1999
- © Художнє оформлення Миколи Кумановського, 1999
- © Обкладинка Миколи Кумановського, 1999
- © Вступна стаття Валерія Шевчука, 1999
- © Післямова Оксани Забужко, 1999
- © Видавництво «Ініціал», 1999

ISBN 966-95313-3-0

ПРО РОДИННУ ХРОНІКУ ЮРІЯ ЛУЦЬКОГО

Давно цікавлюся родинними хроніками, склав навіть їхню бібліографію, більше того, підготував, переклавши на сучасну українську мову, ряд її пам'яток до тому регіональних літописів, над яким працюю вже ряд років — саме там і має бути розділ родинних хронік. Із того часопис «Неопалима купина» (№1-2 за 1995 рік) опублікував мою статтю «Українські родинні хроніки» і твір Михайла Максимовича «Сотник Іван Максимович і його рід» (С.155-168). Тут, зокрема, я писав: «Не можна сказати, що цей жанр у нашій літературі розвинений чи, точніше кажучи, пам'яток його до нас дійшло достатньо. Маючи локальний, родинний характер, вони й знищувалися легковажними нащадками без задуми, сприяли цьому також війни, розрухи, а найбільше фізичні й духовні занепади наших так званих «вищів станів» суспільства, наприклад, українського шляхетства в другій половині XVI — початку XVII століть, чи згодом винародовлення нащадків козацької старшини. Нижчі ж шари нашого народу, як правило, про родову пам'ять не дбали, родові перекази жили в них в усній передачі, згодом забувалися, через що більшість українців свого родоводу далі діда й баби, у ліпшому випадку, прадідів не знає» (С.155). Так само небагато в нас родинних хронік митців, зокрема письменників, хоча літературні роди в нас бували й цікаві. У виданні «Із вершин та низин. Книжка цікавих фактів із історії української літератури» (Київ, 1990) я уклав спеціальний розділ «Батьки і діти», де намагався посилено зібрати факти про пращурів письменників, братів-письменників та їхню творчу співпрацю, родовідні, літературні родини. Тут оповідається про братів Зиморовичів із XVII століття, рід Максимовичів, Г.Квітки-Основ'яненка, батька й сина Шашкевичів, Александрових, Воробкевичів, Рудченків, рід Лисенків-Старицьких, Тобілевичів, Драгоманових-Косачів, Гоголів, Писаревських, Білозерських, Озаркевичів, тощо. Не всі факти сюди ввійшли: так, талановита письменниця Галина Журба була по матері з Копистенських, які дали

знаменитого Захарію; немає тут і про цікавий рід Луцьких — цю прогалину й заповнюють спогади Юрія Луцького, які він назвав «Спогадами непоштовитого, але вдячного нащадка — Про батька, діда і ще дещо». Виявляється, рід автора не менш показний, як і інших творців. Батько авторовий — відомий молодомузівець Остап Луцький, один із творців українського модернізму. Був одружений із донькою знаменитого Степана Смаль-Стоцького, академіка ВУАН, мовознавця, суспільного діяча, донедавна в нас вельми проскрибованого, а перед одруженням Остап мав роман із Ольгою Кобилянською. Цікаво й те, що дружина С.Смаль-Стоцького, а бабуся Юрія Луцького, походила із священничої родини Заревичів, яка дала українській літературі Федора Заревича (1835-1879), одного з найперших талановитих галицьких прозаїків та журналіста, діяча другого галицького відродження (так звана «Друга Руська трійця» — В.Шашкевич, Ф.Заревич та К.Климкович): він у 1862-1863 роках редагував одного з найкращих тогочасних журналів «Вечорниці», який поклав початок галицькому народовству, а в 1867 році газету «Русь». Ф.Заревич, окрім оповідань, написав повість «Хлопська дитина» (1862) — я маю її видання у своїй книгозбірні, драму «Бондарівна» (1872), написану за мотивами народної пісні. На жаль, твори Федора Заревича не видавались у збірному виданні, а вони того заслуговують, принаймні його значення для Галичини таке, як для Великої України творчість Анатолія Свидницького, хоча талант од А.Свидницького мав менший. Прадід Ю.Луцького Михайло Заревич тісно співпрацював із Вовком-Селянським, предком відомої сучасної письменниці Віри Вовк-Селянської. Ясна річ, що С.Смаль-Стоцький був у центрі літературно-науково-культурного життя Буковини та Галичини, відповідно зв'язаний з багатьма відомими тодішніми діячами. Ю.Луцький, принаймні, пише про це так: «Серед його студентів був деякий час Франко, Василь Сімович (звісний літературознавець. — В.Ш.), інші відомі українці. Дідо також допомагав нашим молодим письменникам. Його заходом вийшла «Синя книжечка» Стефаника, і архів Федьковича був у руках діда.

Кобилянська також завдячувала йому багато». Його син Роман, а дядько Юрія Луцького, також відома в українській культурі людина.

Уже ці викладки виразно свідчать, яким цікавим був рід Юрія Луцького і як глибоко вписаний в історію української культури. І вже те одне надає спогаду виняткової ваги. Найвиразніше тут описано Остапа Луцького, який, виявляється, був ад'ютантом австрійського архієпископа Вільгельма, котрий мав глибокі українські симпатії і навіть писав українською мовою вірші під псевдонімом Василь Вишиваний. Для нашої теми не без інтересу й те, що Остап Луцький писав у тому часі щоденника, якого 1995 року опублікувала «Сучасність». Очевидно, Ю.Луцькому треба подбати й про публікацію батькових листів до С.Смаль-Стоцького, де оповідаються ці події — гадаю, не один журнал в Україні залюбки це б учинив.

Побіч із тими, скажемо, історичними спогадами, котрі мають непроминальну вагу для історії українського культурного життя, значний пласт родинної хроніки Юрія Луцького — автобіографічний, бо автор сам є одним із найвиразніших культурологів нашої діаспори, про що свідчить підготовлений до видання в Україні том його праць (має вийти у видавництві «Час» у Києві). Він автор вельми солідних монографій про українського Миколу Гоголя, про Кирило-Методіївське товариство, менших статей. Саме Ю.Луцький видав «Ваплітрянського збірника», де подано вельми цінних матеріалів до історії Вапліте (за архівами А.Любченка), видав ряд книжок хрестоматійного типу для ознайомлення англійського читача з українською культурою, переклав із сучасної української літератури тощо, тобто маємо в його особі невтомного, високоосвіченого й оригінального вченого, по-своєму одинака, із своєрідним мисленням, який широко поставив ряд проблем нашого культурного буття. Водночас у своєму спомині пильно вистерігається від політики, більше того, наголошує, що він виріс «у «чужому» світі», а в деяких публіцистичних статтях проводить дивну й вельми проблематичну ідею, що асиміляція українців, навіть їхнє винародовлення,

зовсім не є чимось негативним, а може бути й корисним. В сучасній Україні за такі ідеї могли б залюбки вхопитися антиукраїнські сили, адже в нашій пресі, особливо російськомовній та антиукраїнській не раз проскакує щось подібне, що, в нашому випадку, є виразним наслідком колоніалізму. Але випадок із Ю.Луцьким, на мою думку, складніший: коли оглянемо його шлях, зафіксований у цих спогадах, годі не помітити, що автор по-своєму протестує проти типового для нас змішання політики й культури. Водночас не можна не відмітити й певного парадоксу в системі його мислення: його зацікавлення були спершу відсторонені від українських: германістика та англійська література, відповідну здобуває він і освіту, отже й праця його ніби виходила за українські межі — такий, принаймні, був його вибір, а на мою думку, кожна людина має будувати себе за власною волею і за власною системою уподобань. В цьому плані Ю.Луцький ніби протиставляється своєму етносу; зрештою, скільки їх було, вихідців із нашого народу, котрі пішли працювати на чуже поле і не мали щодо того жодних моральних проблем. Але річ у тому, що сам Юрій Луцький, незважаючи на певне, навіть по-своєму деклароване, відчуження від свого національного ества, кладе основні сили свої та й енергію на осмислення, розгляд, ба популяризацію у чужоземному світі саме української культури і, відрікаючись од крайнощів українського самообмеження, не перестає бути українською людиною, більше того, головний інтерес покладаючи на рідній культурі. Саме тому годі назвати його відщепенцем, яких так багато маємо з-поміж українців не лише поза межами України, але і в ній самій; відтак нелюбов до України в нього іншого штибу, десь така, як у Франка, котрий проголошував, що не любить Русі (України), а в той час із подиву гідною самопожертвою віддавав їй і душу, і тіло, при тому аж так, що подібної віддачі не вчинив жоден із декларованих патріотів, у яких слова були вище діл. Отож, і у випадку із Юрієм Луцьким мусимо зважати на біблійний моральний припис: «За ділами його судить», а ділами Юрій Луцький, може, більший українець, як дехто із його

велемовних звинувачувачів (в останньому листі до мене про це прямо пише). З другого боку, маємо тут цікавий психологічний комплекс, назвемо його «комплексом Гоголя» — в такій позиції відбився певною мірою стан роздвоєності душі подібного типу людини, що зрештою є так само результатом підневільного стану нашої нації, а отже й річчю із дійсного світу. З цього погляду спогад Ю.Луцького є повчальним документом такої роздвоєності і відбиває одну із ознак нашої української ментальності: схильність до індивідуалізму та відстороненості. Чи треба за це осуджувати автора? Гадаю, ні, бо він, як і кожен із нас, дитина свого часу і, як і кожен із нас, має право на своє не лише соціумне, а й індивідуальне, мале «я». Але Юрій Луцький має і свою глибшу рацію, коли заявляє, що «наукова пропаганда може зробити з науки проститутку», тобто коли виступає проти партійності в науці і її загумінкованості і коли заявляє, що «за всяку ціну нам треба було вивести наше літературознавство на світову арену», а «того не молена було робити із рідного загумінка, де люди себе величали різними титулами і базікали та плавали у фразах». Саме тому не можна не визнати автору рації в його негачії до науки й літератури на замовлення, бо такі твори не можуть бути «суто науковими». Відтак Юрій Луцький резюмує: «Я пробував дати щось інше і нове, і я знав, що і мій батько, і мій дід мене зрозуміли б». Слова вельми багатозначні, адже увіч показують, що Юрій Луцький працює у великій традиції свого роду, відтак не є його відщепленою гілкою, а віттю, що виростає з того ж кореня, з якого виростили і його попередники у часі, тобто з України. А це головне!

Валерій ШЕВЧУК

про
батька,
діда,
і ще дещо

СПОГАДИ

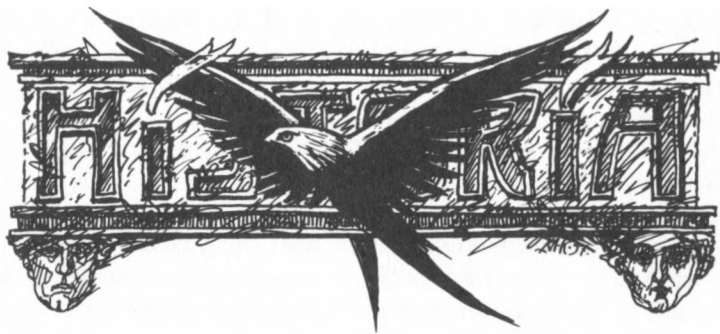
непоштивного,
але вдячного
нащадка

*На кожнім перехресті —
янголи підступні замість воронів...*

Роман Бабовал (1995)

*Коли ж намагаєшся розчинити,
а то й розломити зачинені двері, то за це
б'ють і обзивають вчинок такий бешкетом,
що його в нашій цнотливій, як стара діва,
літературі всілякі євнухи ніяк
не можуть стерпіти.*

Микола Бажан (1928)

Традиція шанобливої біографії та автобіографії у нас глибоко закорінена. Мабуть тому, що живучи довго під чужим ярмом, ми хотіли зберегти тільки найкращу пам'ять про наших рідних і видатних людей. Будували ми національний пантеон з батьком Тарасом на чолі і вшановували наших предків. Сьогодні треба тільки поглянути на «Літературну Україну», щоб побачити, що ця традиція ще дуже жива. Там більшість місця присвячено різним ювілеям, вшануванням, хвалебним споминам, відкриттям пам'ятників і т.д.

У мене тієї шанувальної прикмети ніколи не було. Може тому, що я все-таки виріс у «чужому» світі (це можна вважати як хибу або нещастя скитальщини), де багато уваги славословію і вшануванням не присвячують. То чи варто писати оці мемуарні враження про своїх рідних у новому, чи пак «чужому» дусі. Думаю, що варто. Чому — стане ясно терпеливим читачам, що, хоч хвилиночку, забудуть про рідну традицію. В дещо подібній ситуації, мабуть під західним впливом, Драгоманов писав в Женеві більш як 100 років тому свої «чудацькі думки про українську національну справу» (його автобіографія написана зовсім інакше, дуже сухо). Хай мої спомини, які тільки легко заторкують також «національну справу», сприймаються як чудацькі!

1.

Батько мій, Остап, походив зі старої сполонізованої української дрібної шляхти, яка в 19 сторіччі знову українувалася. Його ім'я в метриці було Станіслав, але коли він став замолоду писати вірші, то вибрав козацьке ім'я Остап (чи не з Гоголя) і таким остав до смерті. Студював в Кракові і Празі і був захоплений «чужим» світом, який приходив в Галичину із Відня. Його батько, Михайло, був небуденною людиною (залишив спомини), і був одружений з німкенею Михайлиною Шустер (від якої, здається, я багато одідичив). Ця українська шляхта ніяк не «експлуатувала» нашого селянства, але жила близько нього і часто працювала в полі поруч з селянами (які вже від 1848 р. не були кріпаками) і які дуже шанували ім'я австрійського цісаря. Батько мав трьох братів і чотири сестри. Він був найстарший, а наймолодша його сестра, Наталія, ще живе у Буенос Айрес. Один із братів, Павлусь, покінчив самогубством, факт, який замовчувався. Щойно в Канаді я довідався, що причиною смерті було те, що у нього був сифіліс, досить поширена недуга, про яку, однак, не треба було говорити.

Будучи студентом, Остап писав не дуже добрі вірші і належав до Молодої Музи (він, зокрема, дружив у Кракові з Богданом Лепким, який був ментором ММ). Не маючи поетичного дару (пізніше Микола Зеров навіть назвав його «бездарним» поетом), він відіграв неабияку роль в історії українського модернізму, написавши статтю про Молоду Музу, яку розгромив Франко. Цей епізод доволі відомий нашим літературознавцям, хоч на радянській Україні батька завжди ганили, а Франка хвалили. Справді, серед «теоретичних» текстів тієї доби батькова стаття — помітне явище (увага, Тамаро Гундорова! — я, пізніше вже, знайшов дуже мало таких висловлювань, як були у батька, на східній Україні, де всі цитують лише «клаптик синього неба» Вороного). Що, на мою скромну думку, було не менше важне — це були батькові пародії «Без маски» (1902), видані власним коштом, де, хоч у децю примітивній формі, але, все-таки, він атакував наш літературний естаблішмент включно з Франком (за те його пізніше Франко назвав «малпою»). Що такі пародії у нас непопулярні — і до сьогодні пізнати по тому, що і тепер вони замовчувані

(в плановане київське видання їх не хотіли включити — адже як можна нападати на Франка). Одним словом, у батька була певна відвага іти проти течії (яку я також одідичив). Вже в Канаді я видав його «твори», де вперше друковані його листи до Кобилянської і Франка.

Батьків романс з Ольгою Кобилянською (яка була на 20 років старшою) відбувся в Чернівцях, де він опісля зустрів доньку Стефана Смаль-Стоцького, з якою одружився в 1910 р. Платонічне кохання Остапа і Ольги (яке тепер важко декому зрозуміти) було доволі переплетене з естетикою. На жаль, листи Кобилянської (понад 100) до батька не збереглися. Не виключене, що радянським цензорам з КГБ вони не подобалися. В листах батька відчутні неоромантизм, яким жила тоді молодь, і сильна чутливість на жіночу вроду, яку він зберіг усе життя. Тоді він про це одверто говорив і писав — тепер це пахне дешевиною для читача, який шукає сексу навіть там, де його немає. Що у нього і ще більше у Кобилянської була сильна прихована сексуальність — пізнати перш за все з німецьких молодечих записів Ольги (які видано по-українськи в Києві в 1982 р.). В них вона справжня юна німфоманка, і опісля її романи були не тільки з моїм батьком, але і з Маковеем. Про це вона досить одверто писала в своїх листах. На цю сторінку життя Кобилянської перший звернув увагу Ігор Костецький, якого більш цікавила її «любов» з Лесею Українкою (по смерті Лесі, Олена Пчілка писала до Кобилянської, що донька її «справді любила»). Довгий час це все промовчувалося, і аж тепер наші юні дослідниці в Києві про те пишуть. На жаль, у Кобилянської сексуальні і феміністичні зацікавлення були переплетені з доволі дешевою німецькою літературою того часу (Марліт). Це й пізнати у її творах.

Батькові зв'язки з Кобилянською більш цікаві під естетичним кутом. Вони спільно читали Метерлінка, і в альманахові на честь Кобилянської, який видав мій батько («За красою»), є непомічені цікаві аспекти нашого модернізму. Перше — це звертання до неї як до «Товаришки» (Франко ніколи так не звертався до Лесі Українки — хоч, щоправда, він її менше знав, але і не вважав за друга). Писане в Луці в 1904 році це ліричне послання товаришці-жінці-письменниці є чи не першим українським поклоном рівності (gender equality),

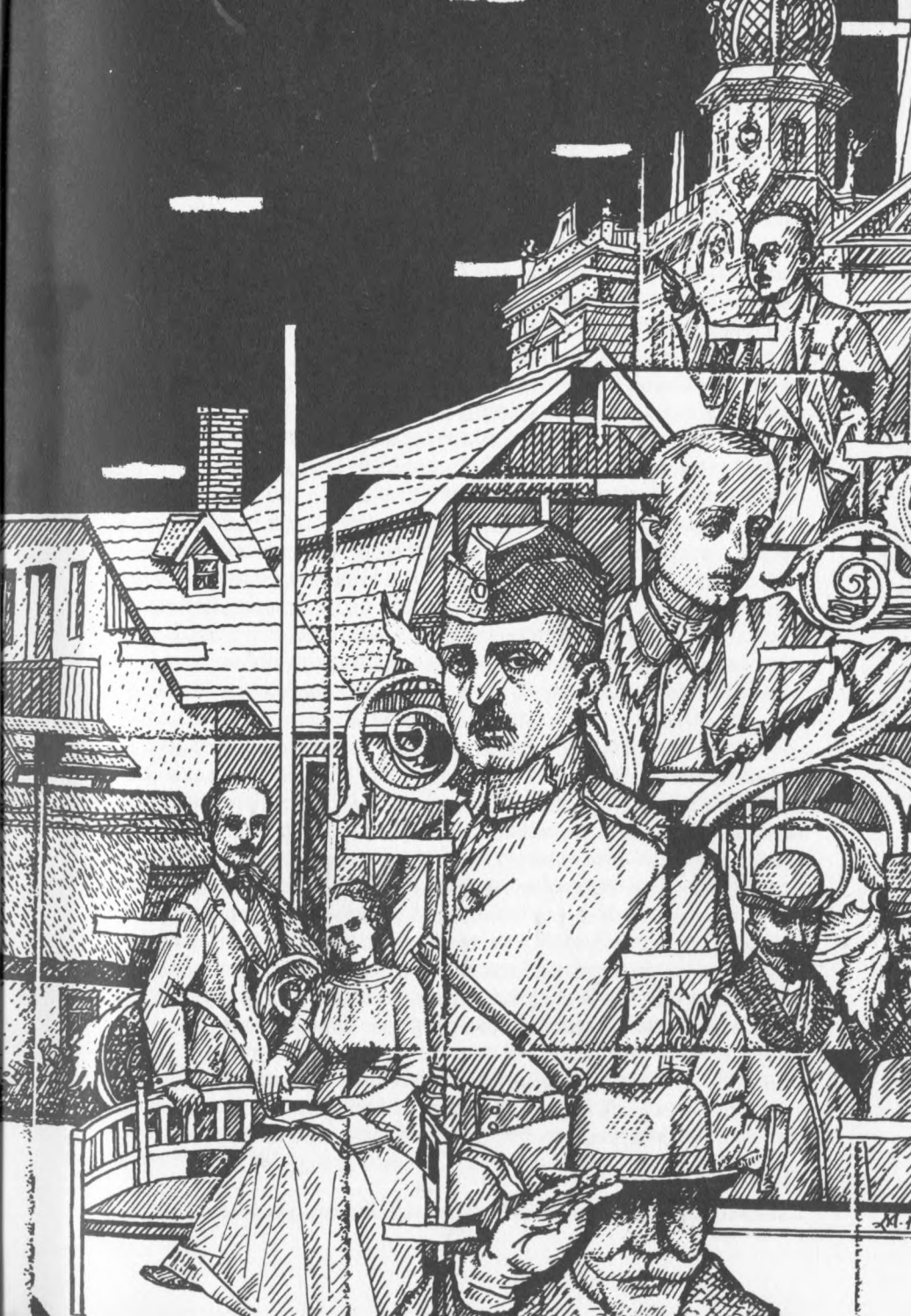
про яку тепер так багато говорять. Переклади батькові з фон Гофманстала і Стаффа не дуже-то вдалі, але вони — перші спроби у нас це робити. Його піонерське завзяття передалося і мені.

Окрім писання віршів, мій батько в Чернівцях спілкувався з народом, ходив на віча, співав (бо голос мав добрий) і брав участь в редагуванні «Буковини». Пізніше в Чернівцях, завдяки його тестеві, він працював в банку «Селянська каса». Так що він не був лише естетом (як і більшість наших модерністів, які не могли відступити від народництва. Вони бажали все-таки творити «велику літературу», яку так легко сьогодні засуджувати з висот Америки). По першій світовій війні батько зовсім відійшов від літератури і пішов в кооперацію і політику, де мав більший успіх. Любов до поезії він зберіг — маю у себе першу збірочку Тичини з його (батьковим) розмашистим підписом, і я пригадую його пієтет до Антонича. Також в 1930-х рр. любив читати нам оповідання Юрія Косача («Вечір у Розумовського»). Мав великий респект до Стефаніка і удержував з ним (як і з Ольгою) контакт в 1930 рр.

2.

Війна 1914-18 рр. тривала для нас довше, бо батько був після служби в австрійській армії, в УГА. Солдатом він був відважним (дістав за це не одну медаль від цісаря, а син його одержав лише одну — від британського імператора, мій онук, мабуть, не одержить ні одної, бо якщо не війни, то цісарі і імператори перевелися!) і багато побачив і пережив. Був офіцером австрійської армії, а опісля — старшиною в УГА. У нас у Львові висів в шафі його однострій з великим тризубом на рукаві. Про війну батько не любив згадувати, але деколи говорив про свою місію з Архикнязем Вільгельмом (Василем Вишиваним) на Україну в 1918 році.

Січень-лютий 1918 року були сповнені історичними подіями. За словами Маланюка — «повіяв вітер з Понту... і обудив скитський степ...» У січні в Києві проголосили Четвертий Універсал — який (на жаль, тільки на папері) створював незалежну Україну. В лютому Україна підписала

Берестейський договір, який дозволив німцям окупувати Україну. В Росії запанував большевизм, а в Європі альянти викінчували армії німецького і австрійського цісаря. Зближалася нова ера в Європі. В передостанніх хвилинах імперської влади Німеччина і Австрія післали свої війська на Україну, не тільки за хлібом, але з політичними мріями, які не могли сповнитися. Німці поставили Скоропадського на гетьмана в Києві, а австрійці післали україномовного Габсбурга, архикнязя Вільгельма, на південь України. Мого батька призначено його ад'ютантом і він з групою УСС-ів вирушив в «почоті» архикнязя до Олександрівська (теперішнього Запоріжжя). Мій батько записував свої враження з тієї надзвичайної експедиції K.u.K. Gruppe Rittmeister Erzherzog Wilhelm'a у щоденнику і листах до свого тестя Смаль-Стоцького. Щоденник був опублікований в «Сучасності» (1985), а листи лежать в архіві. Архикнязь теж залишив цікаву згадку про це в маловідомій статті, друкованій у Відні 1921 р. Добре, що пам'ять про цю незвичайну постать внука австрійського імператора виринула тепер на Україні. Вільгельм не тільки свідок ліберальної політики Австро-Угорської монархії, де його вислали ще замолоду вивчити українську мову, щоб спілкуватися з одним народом імперії (чи можна це уявити в Росії того часу?), але й опісля толеровано його захоплення Україною.

З записів батька видно, що він не тільки мав добрий політичний розум і зумів не тільки інформувати князя, а й сам непогано розібрався у скомплікованій ситуації української революції. Нехай історики судять це і читають його як документ доби. Зі спогадів самого архикнязя можна більше довідатися про всі проти-українські інтриги австрійських можновладців, які слухали більше поляків, і про відвагу архикнязя в обороні Усусусів і української справи. Тут лише важно підкреслити те, що поза тим чисто політичним сприйманням України у батька було теж велике емоційне і довготривале враження батьківщини, якої він ще не знав, але яку він став дуже цінити.

З Олександрівська група архикнязя пішла до Херсону і побувала над Дніпром. «Поїхав я ще раз подивитися на Дніпро, його пароходи і білі чайки. Прегарна днина — Дніпро ще краший, ще величнійший...» З Нікополя — «Я знову бачив

Дніпро і на його хвилях множество синьо-жовтих прапорів на українських вільних пароходах. Незабутнє враження... І в городі чимраз більше синьо-жовтих прапорів на домах. Українська часопись «Дніпро» стала знову виходити, оживає «Просвіта», знову йдуть курси українознавства... Тут, як на всіх станціях, розліплено вже універсали і всякі відозви Центральної Ради... В місті вже чути українську мову. Головно ж на передмісті говорять всі по-українськи... Пароходом по Дніпрі. Великий Луг, Хортиця. Чудовий шлях. Серце рветься з радости...»

Як завжди, у батька були сильні емоції про те, що він побачив. Але розум його ніколи не спав. Крім Дніпра, степів і селищ, він також бачив, як українці приймали австрійського князя. «Великдень. Січовики уладили свячене для гарнізону... По Службі Божій... перший тост виголосив комендант легіону Микитка з урра в честь цісаря, Української Народньої Республіки, і Арх. Вільгельма... Музика починає гімном «Вже воскресла», всі встають, а відтак невмовкаюче «Слава Україні»... При вечері широка дебата про демократію і демагогію. Я ярко відрізняю одну від другої і завважую, що як Австрія буде імпер-демагогічна, а не демократична, то найдемося в пропасті...» Не знаємо, як він реагував на спроби зробити Вільгельма українським гетьманом (наперекір німцям і Скоропадському). Мабуть, все це видалось йому грою людей, що не відчували близького кінця відомої всім Європи. В листах до Смаль-Стоцького батько висловлював тверезіші враження про Україну — «У мене чимраз більше відомостей про трагічний настрій в українських селах. Люди не знають, чого держатись, що чуже, що їхнє. Політика у них іде одним тільки методом — або на запічку лежати, або революцію вести. Є ще третій чисто український метод — знаний Грицевій чарівниці — нехай не буде ні мені, ні тобі!.. Думаю, однак, що здоровий хлопський розум не доведе до крайності...» Один із останніх листів до тестя кінчається так: «Кожна анархія — гріб для воскресаючої України». Серед небуденних людей, яких він зустрів тоді, були отаман Петро Болбочан (пізніше, в 1919, розстріляний на приказ Петлюри) і Микола Чернявський, діяч і письменник, який жив в Херсоні. Всі вони, разом з архикнязем, були захоплені революційними подіями в Україні.

В червні 1918 група Вільгельма, а з нею і мій батько, відступили з України. Всі плани понівечились, революція і анархія тривали далі. Все йшло до неминучого кінця і на Україні, і в Європі. За пару місяців, в осені 1918, Австрія і Німеччина скапітулювали, програвши війну. Архикнязь пішов спасати, що міг. Однак він зівстав вірним ідеї незалежної України, навіть тоді, коли в 1947 р. у Відні його піймали агенти КГБ і відіслали до лагру. Він трохи спізнився, бо його вірний ад'ютант, також засланий в советський концтабір, помер там у 1941 р. Щойно за 50 років їх імена виринули знову у вільній Україні. Колесо історії не поверталось на користь України. Батько вступив до армії УГА, але після програної в 1919, він врешті міг повісити свій мундир на кіло, і повернути до родини, яка все ще була в садибі Луцьких — Янчині.

Епілогом батькового побуту і захоплення Україною був я. Батько повернувся до Янчина десь перед днем свого народження, 8 листопада (йому сповнилося 35 літ). Я народився там же, в половині червня 1919 р. Янчин був тоді на території ЗУНР, хоч польська артилерія обстрілювала двір. Зараз по моїм народженні моя мама з моєю старшою сестрою мусили втікати перед наступаючими поляками в глибокі Карпати. Так почалося моє «скитання». Але я родився таки в «українській державі».

3.

Як найстарший син Михайла, Остап мав, здається, першенство до успадкування маєтку. Але він не хотів оставати в Янчині. На це були різні причини, про одну з них я дізнався аж в 1976 році (про неї у нас не говорилось). Це дійсно романтична, але правдива історія, як брат Остапа, Мирон, закохався у мою маму. Вона його відкинула, але, мабуть, цей інцидент довів до суперечки між братами. В кожному разі, мій батько, замість Янчина, дістав від свого батька гроші на закуп малого господарства коло Стрия, на Волі Довголуцькій, куди ми переїхали десь в 1920 р. Жили ми дуже скромно. Батько почав працювати в кооперативі в Стрию і доїздив

туди майже щоденно. Мати займалася господарством і була тому щаслива. Я, як «панич», не бавився з сільськими хлопцями, а волів бути сам. Тоді вже почалось моє відлюддя. Коли мені було 5 років, я став писати й ілюструвати маленькі книжечки, які я дуже любив «видавати». Цей звичай остався на ціле життя. Вся моя «продукція» — це ж, головно, і забава, і терапія, не конче дуже серйозна наукова справа. Раз я з батьком пішов на сільську «вулицю», де хлопці співали увечері пісні. Одна із пісень була, напрочуд, російська — зі словами *канарєчка жалобно пайот*. Хтось, кому це не подобалось, звернув увагу батька. Та він відповів: «Хай співають, що знають — аби пісня була гарна». Я, очевидно, не помітив тоді, що у батька естетичні почуття брали все ще верх над патріотичними. У батька був гарний баритон, і він любив співати *Вівці мої, вівці...* Я запам'ятав — *Хто вас буде пасти, як мене не стане?* — але овець у нас на фермі було дуже мало.

Дітваком я також лазив багато з парубками і служницями на нашій малій фермі. Їздив збирати жнива, ходив в поле в час засівів. Мав великого і чи не самотнього товариша — старого гуцула-пастуха Гуменюка. З ним ми ходили на пасовисько і пекли бараболю. Дотепер пам'ятаю запах лушпин печеної картоплі, яку ми спільно їли з сіллю або сиром. Звірят я не дуже любив, хоч мав свого коника, але ще не мав змоги розвинути мого пізнішого замилювання до котів (ті, що в нас були, були напівдикі і рідко заходили до хати). Від слуг я наслухався часом багато казок, співів і сороміцьких оповідань. Полюбив нашу народну пісню і дотепер її слухаю з насолодою (якщо ще можна її почути у первісному виді). Назагал, це було щасливе, хоч дуже самотнє, дитинство. Тому майже з острахом я почув рішення батька в 1928 році продати ферму і переїхати до Львова. Він, не кидаючи кооперації, хотів включитися в політичне життя, а тому треба було жити у «столиці» Галичини.

Через свою неумомиму працю у Львові батько рідко бував дома, і ми знали його здалека. Наприклад, у нас не було старого і доброго звичаю сідати всім до стола при вечері (батько був десь на засіданні і т.п.). Це відбилосся погано на всіх нас. Мати моя була славна господиня і вміла варити і пекти. Вона теж годувала курей і орудувала господарством.

На жаль, вона не передала цього мистецтва мені (бо я був хлопець і моє діло було некухонне). Щойно пізно в житті я став з приємністю куховарити. Батька я ніколи не бачив в кухні, в якій вешталась лише жінки.

Не знаю, чи мій тато думав багато про моє майбутнє. Раз, коли говорив по-німецьки до мами, я почув, що він думав, що з мене, може, вийде ein Wissenschaftler. Це звучало трохи насмішливо. Він був радий, що мене цікавили неукраїнські письменники в шкільній лектурі, але і не занехав вказувати на рідні досягнення. Я не мав йому за зле, що він лишив мене самого, бо так я доходив до своїх власних переконань. В 1938 р. він писав з Косова — «нагадую Тобі це кохане місце, де нам обидвом не раз так добре було, щоби й Ти не забував за прекрасний рідний край.» Пізніше, в одному листі до Англії він мене брав уже зовсім поважно, бо запитував — «як Ти думаєш про ці справи?» І, не втрачаючи надії на краще, він бажав мені в серпні 1939 р. «щасливо переплисти через цей непевний час — до добра і краси». Цей класичний заклик до kalokagathī'i я зтямив. Не думаю, що батькові пригадав його Зеров, який те гасло підносив в двадцятих роках на східній Україні.

4.

Родичі мами були Смаль-Стоцькі, і коло них вона виростила. Але її мати походила зі священничої родини Заревичів (спокревнених з письменником Федором Заревичем). Її дід, Михайло Заревич, був парохом в Рожнові, на Гуцульщині. Вона його дуже любила і відвідувала. У Заревича був сотрудник Вовк, який змінив потім своє прізвище на Селянський (селяни не любили мати попа Вовка). Щойно в Канаді я довідався, що Вовк-Селянський був предком поетеси Віри Вовк (яка, здається, була також відома як Селянська). Прадід Заревич розказував, як він замолоду, навчаючись в Барбареум у Відні, ходив по Віденському Рингу за цісарем і цісаревою. Може, це йому снилось, а може, й ні. В Рожнові зима була гостра, і ми знали, що він і його молодий сотрудник сиділи часто в неопалюваному домі, у ведмежих футрах, один напроти другого,

і читали німецькі журнали. Мій прадід казав, що палити в хаті можна лише тоді, коли замерзне атрамент.

Мама, якої метрикальне ім'я було Ірина, але всі її звали Орісею, любила Гуцулію (чи то в Рожнові, чи на Буковині, хоч вона завжди вважала себе буковинкою), знала багато фольклору і добре вишивала. Дім Смаль-Стоцьких в Чернівцях був на Новому Світі, і в ньому мій дід гостив Франка (який уже був напівспараалізований і якого Оріся держала за руки) і Лесю Українку (якій чомусь не подобалася моя бабуня). В 1903 році (напевно, у зв'язку з відкриттям пам'ятника Котляревському) дідо повіз свою доньку до Києва, де вона пізнала еліту української інтелігенції. Молоденькою буковинкою хвилинно захопився відомий актор Северин Паньківський і залишив їй свою фотографію. Він сам був з Галичини — ось так в Києві творилися «соборницькі» зв'язки. Мама згадувала, що була там на Різдво в січні 1904, і що кутя, яку давали у Старицьких, була дуже рідка. Але Київ залишив на мамі велике враження, і потім вона мала зрозуміння до східняцьких симпатій її чоловіка. Перед заміжжям мама була два роки в господарській школі в Німеччині (Мюнхен), де не тільки навчилася найновішій кулінарії, але і німецької мови, яку вже знала з дому.

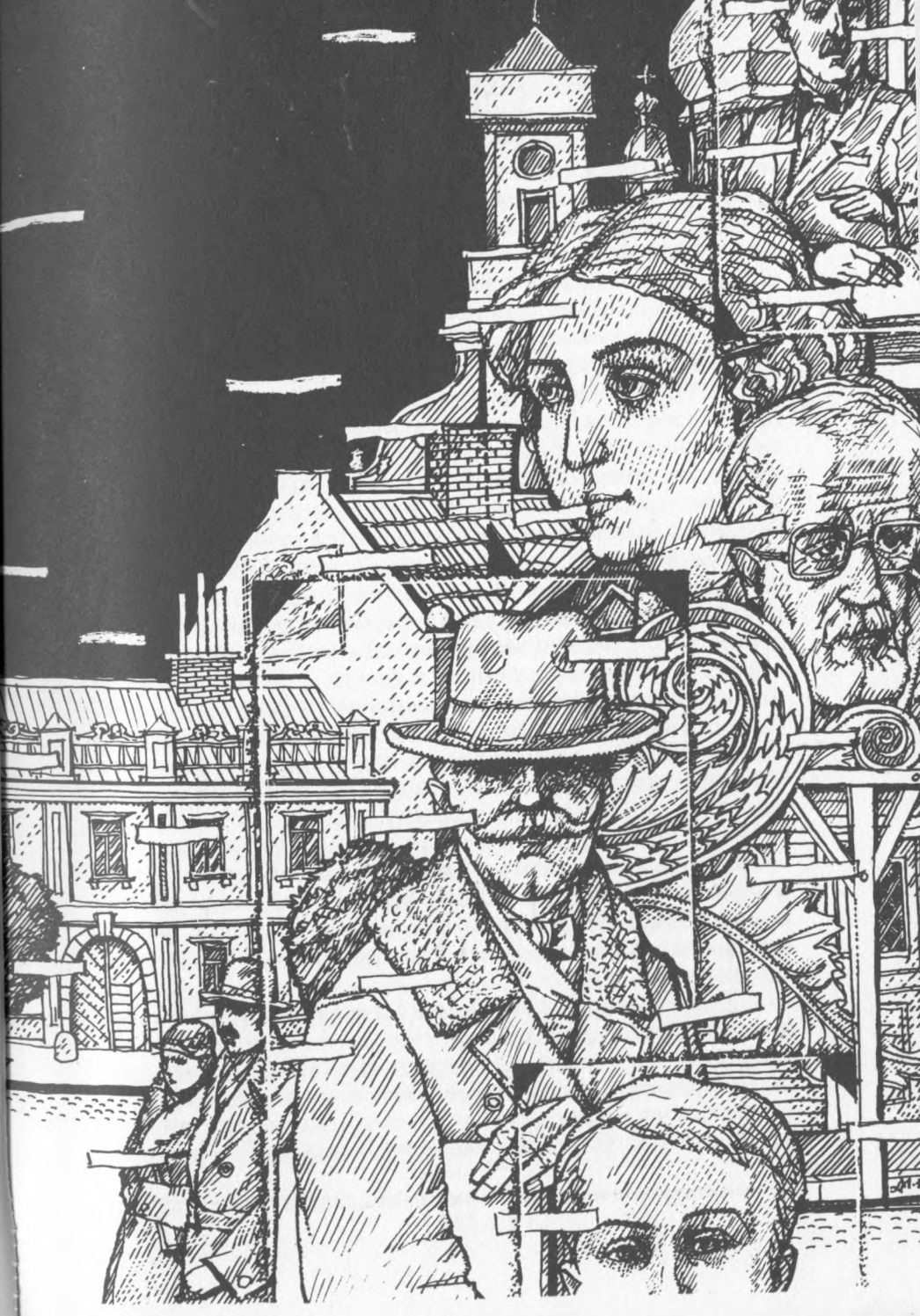
Мій дід походив з селянської родини в Галичині. Про своє дитинство він залишив цікаві спомини (про село Немолів), і мій передрук їх опісля вийшов у піратському виданні у Львові в 1994 р. Опісля Стефан Смаль (бо Смаль-Стоцьким він став пізніше) зробив не тільки блискучу наукову кар'єру, але став громадським провідником Буковини і представником австрійського уряду (здається, заступником маршала). Як науковець-лінгвіст він відомий. Серед його студентів були деякий час Франко, Василь Сімович і інші відомі українці. Дідо також допомагав нашим молодим письменникам. Його заходом вийшла «Синя книжечка» Стефаника, і архів Федьковича був в руках діда, Кобилянська також завдячувала йому багато. Пізніше, по війні, він продовжував викладання на УВУ в Празі.

Я його добре пригадую. Це була доволі сувора людина, з німецьким вихованням і життєвими стандартами (так він виховав і свого сина Романа, який завжди казав, що у нього «німецька голова».) Перший раз я побачив діда Стефана в

Празі в 1926 році. Він жив в готелі «Імперіяль» і приймав мене з мамою дуже сердечно. Ставши гімназійним студентом у Львові, я листувався з ним. Опісля я відвідував його в Празі і був на його похороні в 1938 р. Мій дядько Роман був так само там. Коли я висловив йому моє співчуття, він сказав: «Добре зробив, що вмер, бо йде війна». Дідо захоплював мене до серйозної науки і радив, що читати. Надсилав також мені свої праці про Шевченка. В останньому листі від нього, який я зберіг, він писав: «Завжди старайся бути доброю людиною, не тільки добрим українцем». Не є виключене, що він мав деякий вплив на мене. Знаю, що я гордився тим, що він, ще в 1920 роках, був вибраний членом Української Академії Наук в Києві. Потім, очевидно, його звітлія усунули. Він був непримиримий ворог большевизму, але не давав своїм політичним поглядам диктувати свої наукові досліді. Пригадую, як в 1950р. в Нью-Йорку я запитав Дмитра Чижевського, що він думає про теорію мого діда, що наша мова має більш спільного з сербо-хорватською, ніж з російською. Чижевський відповів, що тільки дуже рідко мій дід піддавався політичним настроям в науці, не так, як його син. На щастя — я не лінгвіст! Шевченкознавчі студії діда тепер, може перестарілі у постмодерністичній перспективі. Але важко заперечити, що Шевченко був таки «співцем незалежної України», як його охрестив мій дід. Хоч, може, ті «політичні» поезії не найкращі, але їх всі пам'ятають.

5.

У Львові, в 1929 році, я пораз перший почав ходити до школи. Навчався я у відомій академічній гімназії, де нас добре вчили (включно з латиною і грекою). Серед учителів варто згадати деяких, які сміло могли б бути професорами університету — Ярослав Гординський, Михайло Тершаковець і Юрій Рудницький, що писав добрі історичні романи під псевдом Юліян Опільський. Гординський, батько відомого вже тоді поета (що, мабуть, передбачаючи прихід війни, намалював в 1937р. на нашому табло багато гармат), не вмів держати дисципліни в класі. Тершаковець, якого ми прозвали

«чортякою» за його строгість, раз ганив мене (зовсім слушно) за те що «я, син поета, внук граматака, не знав добре нашої мови». Та вже тоді я сумнівався, чи хтось її справді добре знав. Я намагався опанувати літературну мову, особливо коли професор Бальк мені написав при кінці задачі, що у мене є «zasięcie literackie». Вчитель класики Мартинюк раз пожартував собі, коли я згадав щось про Англію. «Дивіться, — сказав він, — який англік з Коломиї!». Моє зацікавлення літературою було найбільш стимульоване учителем-євреєм Бальком, який відкрив мені шлях до польської літератури.

Шлях до українського письменства я знайшов пізніше сам. Найгірше було для мене те, що нас таки старалися вчити патріотизму. І нашу літературу подавали передусім як патріотичну поживу. Та я мав сумніви, чи те, що рідне, є завжди краще від чужого. Шашкевича, у поезії якого були ліричні перлини, представлено нам як провідника галицького пробудження. Вже пізніше, коли хтось зачитував мені Кулішеве «Народе без пуття, без честі та поваги...», мені спершу видалося це блюзнірством. Вже тоді я відчув, що сама щирість (в літературі і в поглядах), яку мої вчителі вважали дуже важною прикметою, є таки дуже сумнівна категорія вартости (хоч пізніше дехто подивляв поетів-комуністів — бо вони «щирі»). Чомусь я не любив цього пересадного патріотизму і не став членом Пласту (тоді вже нелегального, але діючого) чи молодняку ОУН, який існував в нашій школі. Я не конче відкидав їх, але мене цікавили інші речі. Я багато читав світової літератури в польських перекладах (але також любувався історичними романами мого вчителя Опільського, на похороні якого в 1937 р. мені було доручено виголосити коротке слово). В енциклопедії, яка почала виходити тоді українською мовою, я читав багацько про чужі краї і деколи витинав із зайвих примірників картини з архітектури і наліплював їх в окрему книжечку.

Серед учеників були міщухи і сільські хлопці. Між цими останніми були дуже здібні — Чорнега і Петришин. Серед міщухів був мій добрий товариш Філько Горникевич, син нашого катехита. Філько, який добре бігав на стометрівку і також грав на скрипці, став опісля спеціалістом від рентгена. Його молодший брат Олег став медичним дослідником світової

слави, професором Віденського університету — як винахідник ліків на т.зв. недугу Паркінсона. Мої товариші Іван Лисяк-Рудницький та Володимир Кліш також сторонилися від політики. Мама Івана, Мілена, яка мала на нього, може, аж завеликий вплив, змусила його належати до Пласту і їхати до Підляотого, де він одного разу мало не втопився. Іван не займався спортом і був знаний в школі як «оферма». Влодко і я грали у відбиванку і ковзались на лецатах. Я навіть організував футбольну дружину (у нас тоді вживали слова «копаний м'яч» замість футбол), яка називалася «Богун». Я часто ходив на площу «Сокола Батька», яка була недалеко від нас. Треба було перейти через Стрийський Парк, тоді ще майже зовсім дикий (та середмістя Львова, на щастя, небагато змінилося і досьогодні). На площі відбувалися деколи масові виступи школярів, яких я не любив. Одного разу я попав в не свою групу і не знав, як виконувати вправи, коли було вже запізно втекти. Це дуже мене засоромило, і я почав уникати масових збіговищ, яких у нас так багато. Дуже часто молодь наша «ходила отарою».

Може, певний вплив на мою нехіть до політики я взяв від батька, який вже тоді був послом, а відтак сенатором до польського сейму і не любив наших гурра-патріотів і націоналістів. Як політик він здавав собі справу, що компроміси з поляками були конечні. Пригадую, як на одному дуже рідкому спільному проході в місті ми побачили газету — extra, extra! — з вісткою, що ОУН замордувала польського міністра Броніслава Перацького. Мій батько сказав, що це велика помилка. Кілька місяців пізніше ОУН вбила нашого директора школи Івана Бабія. Очевидно, в школі ходили зі вістки про нього — він мав донощиків в класах і одверто промовляв проти націоналістів. Сьогодні знаємо, що присуд смерти на Бабія підписав Степан Бандера (що справедливо засудив тоді Митрополит Шептицький) і що цим злочином почалася пізніша братовбивча боротьба серед фракцій націоналістів. Тепер, мабуть, все це замовчується, а вулиця, при якій стоїть будинок гімназії, носить ім'я Бандери. Тут не тільки криється глибока іронія галицької історії, але і подекуди наше рідне свинство.

Другого разу я з батьком пішов на концерт лемківського хору. Увійшовши до залі, він поглянув і сказав мені, що

ніхто тут йому незнайомий. Взявши до рук програму хору, він пояснив мені: «Це лемківські русини — ті, з яких походить Антонич». Але він сказав, що не варто виходити — треба послухати, чи добре співають. І дійсно, співали дуже добре, і мій батько вислухав їх з насолодою. Це вказало мені перший раз на проблему русинства, і я не знав тоді, що колись воно буде справляти мені дальші клопоти.

Здається, при кінці шкільного року 1935 трапився цікавий інцидент. Я одержав на свідоцтві дуже низьку (і справедливу) оцінку з математики. Не знаю чому, але я прилюдно перед учителем подер свідоцтво на шматки. Видно, вже тоді у мені був якийсь бунтівничий ген. Вже в гімназії я став англофілом, бо читав багато про Англію. Мій батько, як кооператор, їздив на конгреси до Лондону і раз привіз звітля англо-український словник (так само gtarfruit, якого ми не вміли їсти). Під час польської «паціфікації» Галичини мій батько давав інтерв'ю відважним англійським журналістам, які приїздили до Львова. Також пригадую, як англійський посол Дейвіс приходив до нас, перехитривши польську поліцію, яка слідила за ним. Батько сказав мені, що це лорд Дейвіс. Щойно пізніше я дізнався, що він не був ніяким лордом, а лейбористським депутатом Пісом Дейвісом, який походив з Валії і мав, може, тому симпатію до другого поневоленого народу — українців. В школі я раз прочитав увечорі лекцію про Англію (а раз про Японію). Так само на одному із таких вечорів мій друг Іван Лисяк-Рудницький читав нам про Тичину і Рильського (вони чомусь не входили в нашу шкільну науку). Всі тоді, і я також, зачитувалися трилогією Богдана Лепкого про Мазепу. Також я був редактором шкільного журнальчика «Світанок», де я помістив статейку про студентське життя в Кеймбріджі і рецензії Івана Лисяка-Рудницького на нові видання. Один номер журналу ще маю зі собою. Він був для мене насолодою, тому що я і писав, і друкував його на циклостилї. Така робота дозволяла мені вийти трохи в світ — поза межі галицької провінційності.

Вона, ця провінційність, помітна й тепер (найкращим доказом — переіменування в 1995р. вулиць Пушкіна і Лермонтова. Щоінакше тепер Івано-Франківськ — старий Станиславів — де чути свіжий вітер з карпатських полонин).

Мушу так само признатися, що в школі я не мав замилювання до релігії, яку нас вчили. Катехитів я мав добрих, але предмет мене не цікавив. Раз в шкільній розмові про Христа я почув, що євреї його розіп'яли, але ніхто не сказав, що він сам був жидом. Одиноке похвальне слово про жидів я почув від батька, який казав, що нам «треба вчитися купецтва від жидів». Я не любив ходити до церкви, може, тому, що це було примусово, і до сповіді я готувався, відписуючи гріхи на карточці від інших (увага, Бубабісти, — «бавився грішним тілом»). Ця нехіть до церкви зосталась у мене, бо я вважав, що наша церква надто політизована і не дуже дбала про релігію. Це не вказувало, що я мав якісь атеїстичні почування — просто я не хотів мішатися в нашу політику. Тоді і пізніше я відчував, що я особа релігійна, але можу обійтися без церкви. Проте я завжди молився перед сном («Отче наш» я шептав по церковнослов'янському). Хоч мій батько рідко ходив до церкви, пригадую, він казав що, як доживе до старости, то хотів би піти до монастиря. Та цього не сталося.

Цікаве й те, що мій батько, як член кооперативної делегації, був на радянській Україні десь в 1929 році. Бачив там Скрипника і повернувся з ненайгіршими враженнями (навіть розповідав, що десь співали «Ще не вмерла...»). Хоч він ніколи не належав то галицьких радянофілів, проте рішився в 1939 році не втікати на захід, але остати, як він сказав «з народом»: «Коли ми були генералами за добрих часів, то будьмо ними і за злих». Деколи це сприймали як радянофільство, а його роботу в сеймі — як полонофільство. В сеймі він був прекрасним оратором (і не тільки там) і мав багато польських приятелів, які бажали порозуміння з українцями. Може, цього не годні йому простити тепер у Львові, коли оминають згадки про його політичну діяльність (він знаний тільки як поет і, менше, як кооператор). Щоправда, назвали одну вулицю на Клепарові його іменем (мабуть, також через його заслуги як члена Молодої Музи). Пригадую, як він сказав жартівливо моїй сестрі, яка фліртувала з ОУН, що «тебе, мабуть, чекає подружжя з поляком». І справді, іронія сповнилася — муж моєї сестри поляк. Марту цікавили хлопці, а я сторонився від дівчат тому, що в школі був різкий поділ між нами. Здається, через контакти моєї сестри Марти я бачив деколи, як ОУН

ховала в наш дім нелегальну літературу і як на Зелені Свята раз до нашої пивниці принесли хлопці терновий вінець в утечі перед польською поліцією, вінок, який був призначений на могили січовиків. Все це було трохи романтичне.

6.

Батько мій був організатором нашої кооперації (директором Ревізійного Союзу Українських Кооперативів), і теперішні наші кооператори у Львові були щиро зворушені, коли я переслав їм альбом з його кооперативної діяльності (відкривали його «з трепетом»). Можна також сказати, що він був ідеологом кооперації і старався дати їй світоглядову базу. З нотатника його за 1938 рік, який він носив в кишені і який зберігся у мене, подаю тут деякі його записи-роздуми на ту тему, які дають його профіль —

Нарід можна здобути тільки добром.

Проба загнати чоловіка в ярмо не вдасться.

Нашу політику ведемо не з ненависти до кого-небудь, тільки з любови до рідного народу.

Замість борні клас — в нас солідарність.

На стороні ладу мають стояти вільні люди.

Нема вільности де нема ладу.

Пам'ятаймо, що нашим щоденним кооперативним трудом творимо історію українського народу.

Найбільша частина ідей у молоді родиться з опору.

Фраза це не думка.

Мужик працює як віл — хочемо щоби він працював як людина.

В кожній людині є туга, мрії, терпіння і щастя, котрі треба зібрати в одну велику гармонію.

Наша програма (в кооперації) зліквідувати таку дійсність, в якій є тільки один вибір — підлість, або розпач (революція).

Людина не змінилася настільки, що її сила. Вона продукує краще й більше, але гине побіч випродуваного багатства, не вміючи розділити його, не вміє побудувати здібної до життя громади.

Це — завдання кооперації.

(Деякі записи є в польській мові).

Може найкращі мої спогади з України — це побут в Косові, де ми мали «дачу» (тоді ми звали її «віллею» або просто «хатою»). Майже кожне літо (1932-37) я проводив там, в доброму товаристві. Не тільки полюбив я чудову природу, але і жителів-гуцулів. Ми часто ходили на прогульки в гори (зійшли цілу Чорногору), і з моїми кузинами я побачив і пізнав куток України, який для мене досьогодні дуже дорогий. Спілкуватися з гуцулами було нелегко через їх діалект. Проте я вивчив деякі слова — ДЖУРКАЛО, МАРЖИНА, БАНУВАТИ. Ще важче зрозуміти гуцулів було польським туристам, які вважали цю чарівну країну за їхню «Малопольску» (так, як на сході довгий час нас вважали жителями «Малоросії»). Пригадую як раз, коли ми наближалися до верха Попа Івана, якийсь поляк запитав гуцулку: «Gdzie szczyt Pop Ivan?» Вона здивовано відповіла: «Та щит де му ся захоче». Раз на прогульці ми сіли на дарабу, що йшла вниз Черемошем. Коли вже вона наближалася до Кут, керманич сказав нам, що він може причалити лише до румунського берега. Отже прийшлося нам скакати в воду, щоб дістатися до польського берега. Мокрі, як кури, ми добилися додому. Така то була тоді наша Гуцульщина — розірвана між Польщею і Румунією. Тільки Черемош оставав правдивим і незайманим руслом Гуцулії.

У Косові я перший раз в житті пізнав красу дівочого п'яного поцілунку. Мабуть, ця людська кортячка є чи не найкращим естетичним і життєвим актом любові. Це, напевно, відчував Тичина, коли писав про ЦІЛУНОК, ТАКИЙ ЧУДОВИЙ І СУМНИЙ. В цілунку є передчуття не тільки радості, але й смутку. Далеко пізніше я прочитав у Підмогильного, що сам статевий акт — комічний. Поцілунок ніколи не є комічний. Хоч той сам автор мав рацію, коли писав в «Місті», що «шлях до душі веде крізь тіло». Та мені тоді було ще не до того.

До нашої просторої хати заїздили цікаві гості. Батько тримав контакт з петлюрівськими емігрантами у Варшаві (пригадую, як в нас гостив бувший закордонний міністр УНР, красень Олександр Шульгин). На довше до нас приїжджали Петрусь Холодний (маляр) і його мила дружина Наталя Лівицька-Холодна. На жаль, я був замолодий, щоб вона

бесідувала зі мною про поезію. Але ми себе добре розуміли і вона прочитала мені раз дещо з Рильського. В 1934 р. вийшла її збірка «еротики» — «Вогонь і попіл», і я знав деякі поезії напам'ять. Це їй подобалося, хоч я соромився їх перед нею цитувати. Вона також розказала нам, як у Парижі вона зустрілася з Роменом Роланом, французьким письменником і радянофілом. Той, дізнавшись, що вона українка, сказав — «Я чув про Вашого великого письменника — Тараса..... Бульбу». Майже постійним гостем був в нас Олександр Доценко, колишній ад'ютант Симона Петлюри. Він оповідав цікаві речі про Головного Отамана, не завжди прихильні (вояки не дуже то любили, як він їх відвідував в боях, бо тоді ворог, мабуть, знаючи, де він, обстрілював їх). За лицем простого козака крився у Доценка певний твердий характер, про який ми довідалися пізніше, коли він опублікував цікаві матеріали про Зимовий Похід. Його життя у Варшаві не було дуже щасливе. У нас він відживав і губився в спогадах. Саша і Петрусь сперечалися деколи про український фашизм, або нарікали на те, що в Косові не було де ловити риби. (Мене трохи дражнило, коли дружина кликала його «Сашею», що ми вважали за русизм, не здаючи собі справи, що ми вживали натомість полонізм, називаючи Софію — Зосею). По вечері з варениками з черешнями ми слухали музику з патефону — співи Соломії Крушельницької («Віють вітри, віють буйні» — щойно пізніше я довідався, що це з «Наталки Полтавки») і Сельми Курц (яка співала семпре лібера із моєї пізніше улюбленої опери — «Ля Травіята».) Завжди любив слухати сопрано. У Львові ходив до опери на наші і ненаші концерти (включно з Любкою Колессою). Все це поширювало мої молодечі горизонти — і не конче в суто українському контексті. Уже тоді я відчував затхлість і дрібничковість галицького життя. Мене рвало кудись — в світ.

Тому я був дуже вдячний батькові, коли він вислав мене по «матурі» в 1937 році до Італії, побувати у дядька Нестора в Римі. Подорож до Італії, де я був майже три місяці, була для мене справжнім «откровенієм». Там я побачив красу, і то без всякого патріотизму. Ходив я по музеях, церквах і різних фієстас, їздив до Остії і Неаполя (був на Капрі) і насолоджувався всім, як тільки може насолоджуватися молода

людина. По-італійськи я трохи знав. Тому не мав мовних труднощій, коли виходив вранці з їхнього дому поблизу Piazza del Popolo і прямував до середмістя. Моя тета була італійка. Все це творило гарну атмосферу. Я, як 100 років раніше наш Микола Васильович Гоголь, відчув спорідненість Італії й України щодо клімату і природи та щедрості людей. Лише у Римі я відчував західній світ, якого бракувало у Львові. Рим я бачив ще за добрих часів, коли і туристів, і авт було менше, як тепер. Взагалі, я мав щастя бути там в 1937 (Муссоліні мене не цікавив, а мій дядько кпив з нього і пояснював глупе фашистське гасло — *Mussolini ha sempre ragione*). З українців в Римі я запізнався з Гриненками (емігрантами після 1905 року) і Кожевніковим, якого пізніше описували як советського шпіона. Чомусь я не зустрів Євгена Онацького. Повернув я з Риму додому через Париж, де мене кілька тижнів потім знайшов мій батько (він приїхав знову на якийсь конгрес). З ним був у старовинній каплиці St. Chapelle, де ми подивляли чудові вітражі, і увечорі в Фолі Бержер (з чорною танечницею Жозефін Бейкер).

Відвідав я також деяких українських студентів (одного знайшов в Люксембурзькому саду на лавці, читача Донцовського «Вісника»). Я задержався в готелі на rue de l'Odeon, а гурт наших студентів був на rue du Vaugirard. Там я запізнався з Любомиром Гузарем, буковинцем, співробітником газети «Українське слово» в Парижі. Газета, заснована товаришами Євгена Коновальця, стала трибуною мельниківців. Поміркованість того крила націоналістів була також у Гузара. Може, на це впливала також ліберальна атмосфера Парижу? (Аж проситься, щоб хтось написав студію про світогляд наших націоналістів-революціонерів, які жили в західній Європі, в порівняльному аспекті — з російськими революціонерами, які також там жили перед революцією). Сестра Гузара, якої ім'я, на жаль, забув, їздила зі мною до Версалю, поблизу Парижа. Там ми оглядали холодні залі з дзеркалами колишнього королівського палацу, які мені видавалися не такими красивими, як ті, що я бачив в Італії. Пізніше я чув, що мою симпатичну землячку розстріляли в час війни німці. За що?

Гузар повів мене на недалеку вулицю rue Racine, де в 1926 році вбито Симона Петлюру. Про це я знав також із

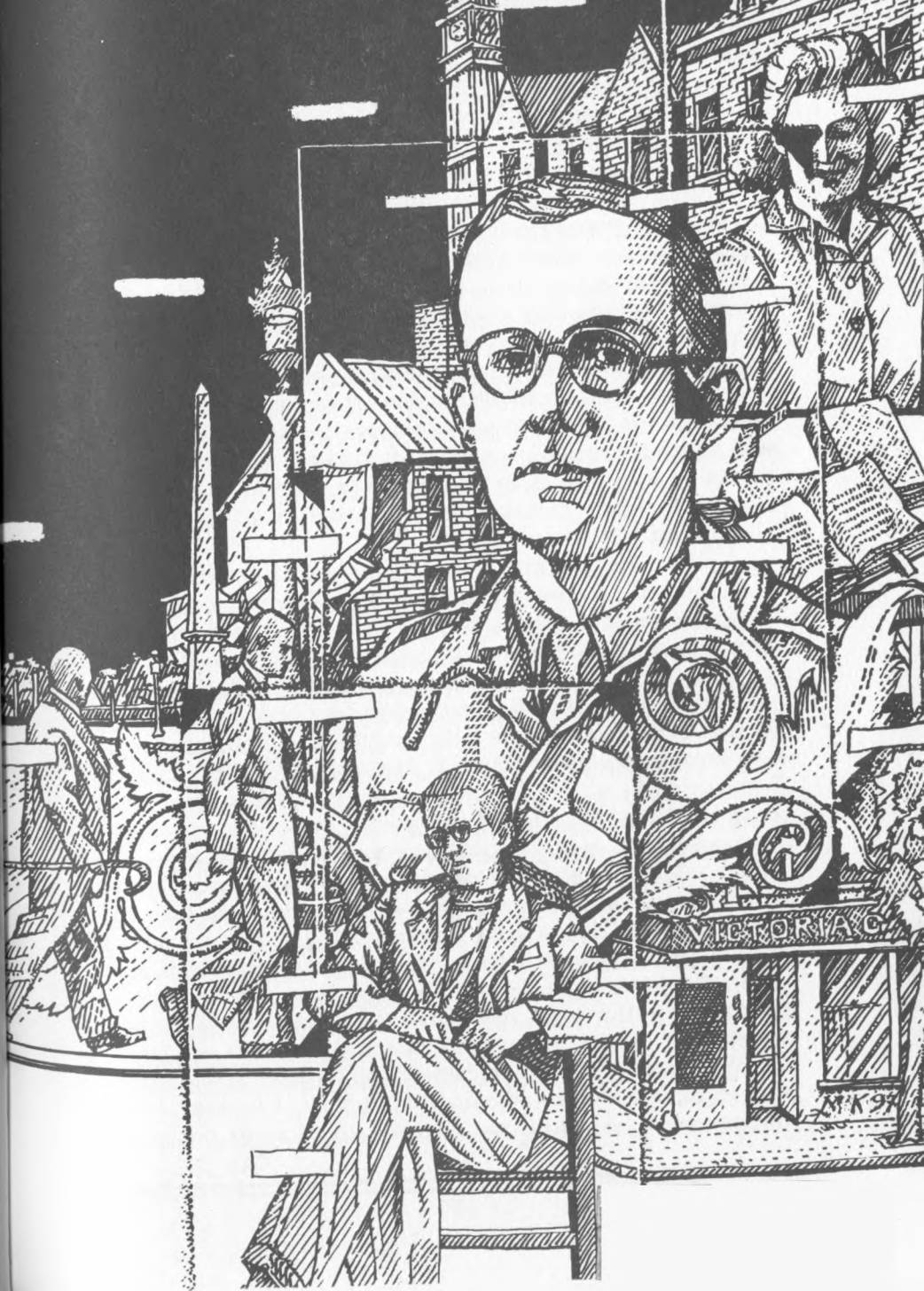
поезій Натусі Лівницької, яка прислала нам свою останню збілочку віршів (1937) — «Сім літер», де я читав про сім куль на вулиці Расіна. Натуся часом віддавалася в своїй поезії патріотичним емоціям — адже вона була донькою Андрія Лівницького, наслідника Петлюри. Від rue Racine дуже близько до Jardin du Luxembourg, де я просиджував милі хвилини серед французької дівчороти (за крісло треба було платити пару франків). У цьому саді-городі я записав у щоденнику, що «велика шкода, що я не народився поетом». Та може, й краще, бо у нас їх забагато. Опісля, відвідуючи Париж, я завжди мешкав поблизу цього прекрасного городу. На жаль, я не знав французької мови. Але пригадую, як один мій український знайомий пояснював якійсь прохожій французенці, що Росія це *barbarie*. Тоді я ще не знав, що майже 100 років раніше, в своїм художнім творі «Рим», Гоголь писав про *варварську страну Московію*. Був я також в бібліотеці ім. Петлюри і говорив з незабутнім її керівником, старим РУПівцем, Іваном Рудичевим. Опісля, з батьком, ми вернулися до Львова.

7.

Мій останній побут в Косові 1937 р. я добре пам'ятаю, бо батько був з нами і відпочивав. Він багато читав німецьких книжок про історію і політику. Пригадую, що батько не відмовився промовляти на вічу в честь якогось поета (Франка?). В час його промови польська поліція почала розганяти нарід. Мій батько запротестував, сказав, що він тепер провадитиме кооперативне віче, на що він має повне право. На диво, поліція його послухала. В той час ще не було мікрофонів і він мусив таки добре кричати, щоб його почули. Та голос у нього був добрий — ну і, також, харизма помагала.

Атмосфера в нашій хаті була дуже мила. Багато пізніше я був здивований, що вона знайшла свою дорогу до української легкої літератури. В повісті «Буря над Львовом» В. Марської (псевдо Марії Струтинської), яка вийшла в Кракові в 1944 р., цілий перший розділ присвячений нашому дому в Косові (Остаповський це Остап Луцький). Дуже характерно, що в описі він виступає як людина, яку любили жінки і яка дуже

симпатизувала з «Великою Україною». Так справді було в батьковому житті. Він завжди признавав «жіночу вроду». Одною з його секретарок у Львові була дуже гарна жінка — Олена Степанів, бувша героїня УСС. Бідний батько не знав тоді, що його син доживе до віку, коли, як сказати жінці, що вона гарна — можна дістати по морді за sexism. Але у нього був той магнетизм, що притягає жінок, які липнули до нього (це я бачив на спільній прогульці до Ворохти). Марія Струтинська (яку я, на жаль, ніколи особисто не пізнав) була виняткова жінка. Вже пізніше попали мені в руки її статті про жінок в житті Франка, які я використав в його міні-біографії. Коли я згадав прогулянку до Ворохти, то треба записати, що під час неї мій батько говорив мені трохи про часи, коли він був поетом. Між іншим сказав, що його поезія «Ой верше мій, верше...» взята з лемківської пісні. Але назагал не любив згадувати своєї молодости (в листі його до Франка є натяк на якусь таємничу трагедію, коли він був молодий) — а шкода.

У батька була гарна бібліотека, з якої я дещо користав. Були річники «Літературно-Наукового Вістника», до якого колись дописував батько. В шухляді в столі були листи від Коцюбинського, Лесі Українки і Лепкого. Листів від Кобилянської там не було (може, їх сховала моя мама?). Але в нижній шухляді був таємничий манускрипт (не батьківської руки) довшої польської поеми «Piszomiga». Це була справжня порнографія, і я хтиво читав її. Не знаю, що з нею сталося. (При першій зустрічі я готов переповісти пару соковитих цитат із цього твору Юрію Андруховичу, який любить вживати чомусь тільки не-українські безсоромності). Як прийшло НКВД в 1939 р. конфіскувати все в нашій хаті після арешту батька, то забрали листи від видатних письменників (їх опісля опублікували в радянській Україні). Коли я був у Львові в 1992 р., мешканка, яка жила там, де ми колись були, дала мені мої зошити (зігноровані НКВД, бо вони не-українські), писані для проф. Балька, в яких я нотував і критикував західно-європейські твори, які читав (він нас заохочував до цього). Тепер, переглядаючи ті зошити, бачу, що мій діапазон був доволі широкий (від Фенімора Купера, Кіплінга, Гете, Гауптмана, Жіда, Лагерлеф, Унамуну до багатьох польських

письменників, яких я зараховував до західних). На жаль, нема ні одного російського письменника (а таки Пушкін належав до європейської літератури, як я це відкрив щойно в Нью-Йорку). Моїм улюбленим польським поетом був Юліан Тувім. З його збірочки «Czyhanie na Boga» я виписав оці рядки, які віддзеркалювали мій настрій: «Mocno mi pięknie i mlodo! Pójdę mostem nad spokojną wodą, Potem polem w dal Jak upity czystym przezroczystym alkoholem!» Як писав Гоголь, якого я ще не знав: «О моя юність! О моя свіжесть!»

По повероті з Парижа я дізнався, що мій тато готов вислати мене на університетські студії до Берліну. Я знав досить добре, як читати по-німецьки. Ну, і Німеччина була для нас найближчою західною країною. Тому у вересні 1937 я виїхав до Берліну. Мій батько, на жаль, не міг мене відпровадити на двірець (знову якийсь прокляте засідання). Це був останній день, коли я його бачив.

8.

Дорога до Берліна ішла через Варшаву. Мій дядько Роман зустрів мене і відправив до Готелю Європейського. Він сам був неодружений і жив на вул. Северинів, де мав дуже гарне помешкання, в якому я тоді часто бував. На стінах висіли портрети наших гетьманів (у нього був чи не одинокий портрет Богуна), і в шафах були скляні і металеві вироби доби Мазепи. Не пригадую, чи він показував мені клейнод Мазепи, який згодом став клейнодом президента УНР в екзилі і який тепер (переданий Леонідові Кравчукові) може носити президент Кучма (якщо схоче). У мене досьгодні зберігаються два срібні кубки, які я потім одержав від Романа. Вони були власністю мазепинців у Франції і мають напис по латині — *Vivat illustrissimus dux Johannes Mazepa, pereat Peter!* На дні влютовано «монету полтинну» цариці Анни з 1732 р. Другий кубок має напис *Ceterum censeo Russiam esse delendam*. По моїй смерті вони підуть до мого приятеля, Ореста Субтельного, нашого дослідника мазепинців. Може, краще буде, як вони остануть на еміграції, де були оба Орлики. (Далеко пізніше я зробив свій дуже малий вклад до мазепіани — переклавши

на англійську мову книжку Ілька Борщака про Григора Орлика, однак не подавши себе як перекладача. З Борщаком я мав зв'язок в 1950-х роках і він мені розкрив, що Хвильовий, будучи у Відні, приїздив до нього до Парижу).

Все це, що я бачив і чув у Варшаві, зробило на мене велике враження. Увечорі я запізнався у нього з членами клубу Прометей, які репрезентували поневолені народи СРСР. Там були цікаві люди (пригадую грузина Накашідзе). Роман також водив мене до Українського Наукового Інституту, очолюваного О. Лотоцьким, де я пізнав Павла Зайцева. Не снилося мені тоді, що колись я буду перекладачем його біографії Шевченка на англійську мову. Під час відвідин в Інституті я бачив на столі у Зайцева гранки 15 тому повного видання творів Шевченка, яке випустив Інститут. Цей том пізніше дійшов до мене до Берліна, і я його зберігав як реліквію. (В Англії я використав його в одній доповіді про Шевченка.) Також, коли я був в Інституті, Роман подарував мені інше видання — переклад Міцкевичевого *Пана Тадеуша* Максимом Рильським. В короткій передмові мого дядька було відзначено на кінці, що ця книжка з'являється «в 16 рік життя в екзилі». Я вивчив напам'ять перші рядки Міцкевича, які в тому перекладі були — *Литво, отчизно моя, Ти на здоров'я схожа. Яка ти дорога, лиш той збагнути може, Хто загубив тебе...* (Цікаво, що в пізніших радянських виданнях слово *отчизно* було замінено словами *краю мій*. Разом з дурноватою приміткою, за яку Рильський не відповідав, що поема Міцкевича була *ідеалізацією старої кріпосницько-шляхетської Польщі... що базувалася на пригнобленні... селян...* це таки пахне грубим втручанням в мистецький твір.) Так само я зустрів тоді декого з групи МИ — С. Крижанівського (який, здається, потім показався, як і дружина Зайцева, на службі КГБ). Так, принайменше, мене інформували. В готелі Роман хотів бачити, чи я «вмію ходити по паркетах». Щойно опісля я зрозумів, які плани він мав щодо мене. Роман також дав мені перстень з гербом нашим «Сас», який я досьогодні ношу. Одним словом, він мені готував якусь кар'єру.

Роман Смаль-Стоцький був послом УНР в Берліні в 1920-21 рр. Роль дипломата підходила йому краще, ніж роль науковця. Він любив розказувати про Берлін і, зокрема, про

свого попередника, Миколу Порша, якого він не любив і, може, відтоді почалась його нетерпимість з «хохлами». Тепер він мене хотів виховати на дипломата. Коли я йому сказав у Варшаві, що я бажав би стати журналістом, він здивовано запитав: «То ти хочеш бути курвою?» Я не знав, що журналіст — це проститутка. Тоді ми погодилися, що я буду студіювати германістику. Але від Романа я ще довго не міг втекти, бо він завжди давав мені поради. Він також слав мені гроші, за що я був дуже вдячний. У Варшаві він трохи розговорився про своє посольство в Берліні («а піди там на Kronprinzenufer, там була наша амбасада!»). Він не був підпитий (Роман не пив і вважав, що половина нещастя українців походить від їхньої любові до горілки), але сказав мені, як в 1920-21 рр. в Берліні мусив учити інших службовців амбасади сидіти при столі, орудувати вилками і т.п. Він завжди любив бути інструктором. І тепер я став його об'єктом.

У Берліні я почував себе досить добре, хоч самотність моя зростає. Помимо нацистського штампу, там було багато доброго. Ну, і розмах третього райху не міг не подобатися молодій людині. Я замешкав в єврейській родині, ходив на університет слухати всяких дуже добрих професорів (на всякі теми), ходив багато до опери і до театрів (бачив драми Шекспіра і Шіллера) і роздумував над моїм майбутнім. Дуже приємно згадувати візити у Берліні Тараса Микеші, славного піаніста, з його чарівною дружиною-грузинкою Рузан. Вони, Жук і я ходили тоді до італійського ресторану La cantina на Кантштрассе і добре бавилися — я навіть, перший і останній раз в житті, курих сигару. Не пригадую, якою мовою ми говорили (вина італійського вина), бо Рузан не знала української. За вказівкою Романа, я не мав багато спільного з українськими студентами, які жили в українському гуртожитку Studentenheim. Роман перестерігав мене німецькою фразою «Man kann singen, man kann tanzten, aber nicht mit den zasantzen» (у вільному перекладі — «Можна співати, можна танцювати, але не з тими, що знають тільки, як срати»), яку він запозичив у Василька, з яким Смаль-Стоцькі приятелювали, а відтак ворогували. Зі старших я мав контакт з Ярославом Рудницьким, якого знав ще зі Львова (він опрацьовував з Кузелею українсько-німецький словник), і з

Мірчуком, Крупницьким та Кузелею в Укр. Інституті. Ці люди були правдивими німецькими *Gelahrte*, до яких я ставився скептично. Щойно в Англії я пізнав зовсім інший тип ученого.

Я так само запізнався з відомим німецьким славістом, Максом Фасмером (автором російського етимологічного словника, який потім перевидали навіть в Москві). Він влаштував для мене спецкурс про Шевченка, на якому я був самотнім студентом. Ми читали вголос поезії Шевченка і, за словами Фасмера, чули його «могутній голос» (*maechtige Stimme*). З нацистами мав одну погану зустріч. Ідучи вулицею, я помітив, що нею машерують СА з прапорами. Я не знав, що проходжі повинні були зупинитись і салютувати. Коли я цього не зробив, один СА вискочив з лав, підбіг до мене і, вилаявши (мовляв, я напевно жид), замахнувся на мене. Я ледь не дістав по морді. Я сказав йому, що я чужинець, і він мене оставив. Все це залишило несмак у мене. Пізніше, в листопаді 38 року, я бачив вранці, ідучи на університет, наслідки славнозвісної *Kristallnacht*, коли в крамничних вікнах вибито всі шиби. Це варварство також мене приголомшило. Мимоволі пригадався час у Львові, коли польські студенти, які були нашими локаторами, збиралися бити жидів. Самотнім моїм близьким приятелем був Юрій Жук, син Андрія, з яким ми добре жили (і живемо дотепер, хоч він живе на емеритурі як високий австрійський урядовець у Відні). З ним я бачив два рази Гітлера — раз, як він їхав в авті до *Sportpalast*'у, а другий раз на масовому мітингу в *Груневальді*. Перший раз він видався мені на маріонетку (якою він не був), а в *Груневальді* я, може, вперше мав напад клавстрофобії, стоячи серед маси молодих німців (фобії стали переслідувати мене пізніше). Раз зустрів я старого УНРівця Миколу Ковалевського, який сказав мені: «Ми хвалимося, що нас 40 мільйонів, а скільки у нас свідомої інтелігенції?» Та мені не було ясно, куди має іти наша інтелігенція за кордоном.

Щодо побуту мого, то він був доволі дивний. Грошей я мав мало, хоч Роман посилав їх в додатку до батькових грошей. З Жуком ми ходили до дешевих ресторанів (самі не варили, навіть сніданку, бо просто не вміли) і вели довгі розмови на не-українські теми. Мешкання я зміняв часто, але вкінці знайшов добру кімнату на *Фазаненштрассе 58*,

бічній славного Kurfuertendamm (мої господарі були, мабуть, два педераста, але дуже милі німці). Роман вимагав, щоб я брав лекції танців (Tanzstunden) і Redekunst (на цьому тлі він мав просто бзика). Двічі він приїздив до Берліна, казав мені деколи вірити, як і він, астрологам, брав нас з Жуком на дуже панську вечерю (в Адлоні на Унтер ден Лінден) і, взагалі, поучав як міг. Мені радив брати лекції англійської мови (і я це сумлінно виконував, не так, як лекції танців). Так само остерігав перед жінками-проститутками («Я германofil, але не хочу, щоб ти мав німецький сифіліс»). Оплатив мені подорож по Німеччині (у Франкфурті я бачив виставу ГАМЛЕТА на славному Roemerberg'у, яка переконала мене, що таки треба буде поїхати до Англії). На вакації я чмихнув знову до Італії (цим разом аж на Сицилію) і побував також в німецьких лецетарських таборах на границі з Чехословаччиною. На університеті я також брав лекції фехтунку і веслування. Невже мені прищепився культ фізкультури, який тоді нацисти дуже плекали (але тільки для себе!). Не знаю. У вільних хвилинах я написав два звідомлення до «Назустріч» у Львові, які вони помістили. Одне було про загальне враження з Берліну, а друге про фільм Лені Ріфеншталь. Так, я думав починати журналістичну кар'єру або, як казав Роман, стати курвою. На жаль, життя не дозволило мені йти в тому напрямку, хоч я думаю, що є журналістичні елементи в моїх «наукових» працях. Я того не соромлюся, бо вважаю, що добрий журналіст кращий від середнього вченого.

Влітку 1939 р. я міг або повернути до улюбленого Косова і до батьків, або поїхати на літній університетський курс до Англії. Очевидно, я вибрав друге. Я рішив поїхати в Кеймбрідж, про який я так розписувався у «Світанку». 14 липня, в день Бастилії, я одержав французьку візу і на другий день покинув Німеччину. В Парижі я задержався, щоб дістати англійські гроші, які передав мені В'ячеслав Прокопович, репрезентант УНР у Франції. На кораблі через Ла Манш я вперше в житті побачив шотландця в кілті. Дуже сміявся. Пізніше я пізнав багато шкотів — це славний народ. Причаливши, ми всі поїхали поїздом до Лондону, а по кількох днях я помчав до Кеймбрідж.

9.

Це старе містечко відразу мені сподобалося. Все в маленьких, але гарненьких масштабах, старі будинки коледжів, мало людей, і то майже самі студенти. Мене влаштували в добудівці до Кінгс Коледж. Ми ходили їсти до старого будинку з 16 сторіччя. Там за довгими дубовими столами ми шварготіли по-англійськи, бо це була наша спільна мова, хоч ми прибули сюди з різних країн. Зокрема, я заприятелював з французом П'єром Дано, який жив у В'єтнамі і старався порівняти в'єтнамців з українцями. Я дав йому французький переклад Шевченкового «Заповіту». Та не тільки я захоплювався новими товаришами, але і архітектурою (для мене вона дуже важлива), і курсами, способом викладання і зовсім новим підходом до науки. Все було якесь неформальне, з почуттям англійського гумору і взаємної толеранції. Це не Берлін. Недаром мій батько писав мені до Берліна перед від'їздом в Англію: «Час тобі побачити лад серед вільних людей, як у нашій кооперації... Також англійський змісл для своєї традиції є добрий приклад і для нас.» Тут справді можна було вільно дихати. Я написав кілька статей про мої враження з Англії до газет у Львові, але не знаю, чи їх видрукували. Одну, мабуть, так, бо мій батько її читав. Він писав до мене доволі часто. Вдома збирались чорні хмари на небі і він був свідомий, що дійде до війни. Він радив мені оставати в Англії. Цікаво, що він навіть написав, що я почував би себе трохи як чужинець, коли б повернув до Львова по всіх моїх мандрах. З його благословенням я покинув Кеймбрідж і поїхав до Лондону, де за пару тижнів проголошено початок другої світової війни.

В цей історичний момент я був гостем у знайомих квакерів, з якими мене зв'язав Роман (це християнська секта, якій я дуже багато завдячую і яку вважаю досьогодні правдивими християнами. Квакери не мають жодного обходу чи ритуалу, моляться спільною мовчанкою і помагають іншим нещасним людям. Ніяких риз, процесій, проповідей... це мені подобалося). У досить вбогому домику панства Салліванів у Лондоні дня 1 вересня 39 р. ми сиділи і слухали Чемберлена і Лорда Галіфакса, які промовляли по радіо. Признаюся, що я був зворушений історією до тієї міри, що не дуже думав про своїх рідних. Вирішувалась не тільки доля України, але

цілої Європи. Приїхавши з могутньої і крикливої Німеччини, я мав певні сумніви, чи англійці виграють цю війну. Вони розвіялись пару тижнів потім, коли я, відвідавши українське бюро в Лондоні на гарній вулиці 27 Grosvenor Place (під керівництвом В. Кисілевського), стояв з ним перед мапою світу і він, вказуючи на колосальну Британську Імперію, казав: «Німці її не подолають». І мав рацію.

Українське бюро існувало завдяки фондам українського мільйонера і дивака Якова Макогона, який був одружений з багатою американкою. Цієї таємничої постаті мені не довелося особисто пізнати, але в Лондоні ходили різні чутки про нього, і мені раз казали, що він підписувався Jacob MacOgon. Це, мабуть, апокриф, але про нього хтось колись напише цікаву книжку (він же, мабуть, самотній українець, похований на національному американському кладовищі в Арлінгтоні?). Крім Кисілевського, я зацікавився в Бюро з канадцем Стефаном Давидовичем. Ніколи я не зустрічав другу легендарну людину — англійця Трейсі Філіпса, який був тоді одружений з Любкою Колесою і який був членом британської розвідки. Щойно пізніше я дізнався, як він, здається, в 1941 р. поїхав до Канади і там зумів погодити українську розсварену діаспору і створити Комітет Українців Канади. Це дуже знаменне, що і тут наші люди послухали чужого диригента (в Києві вони слухали московських диригентів). Також цікаве є те, що аж в 1988 в англійській книжці Том Примак описав докладно позакулісові обставини нашої еміграції в Канаді в той воєнний час. Все це промовчували наші історики, мабуть, в ім'я «національної єдності», про яку вони завжди так багато говорили та одночасно сварилися між собою. В 1941 р. ці речі, про які я знав, мене не цікавили — переді мною стелився інший шлях.

Я, очевидно, остався без батьківщини, без родини і без грошей. Але я мало про це думав, бо відразу квакери зайнялися мною. Вони мені роздобули стипендію в їхньому коледжі в Бірмінгемі, куди я поїхав скоро, бо починався новий академічний рік. Перед від'їздом я чомусь пішов до польської амбасади в Лондоні, де зустрівся з амбасадором Едвардом Рачинським, який знав Романа (пізніше він став президентом польського уряду в екзилі). Він прийняв мене ввічливо і запитав,

чи я не хочу поступити до польської армії, яка формувалась у Шотландії. Коли я зволював з відповіддю, він, підсміхнувшись, сказав: «Може, ви як українець радше служили б у британській армії?» Це вказувало на велике зрозуміння для нас видатним польським аристократом і дипломатом. Також в Лондоні я нав'язав контакт з українськими офіцерами, які були (за договором між Пілсудським і Петлюрою) в польській армії, а тепер стали частиною британської армії. Між ними був сотник Нагнибіда. Він походив зі старої козацької родини і раз мені сказав, що у нього переховується револьвер Петлюри. Тоді я думав, що він, може, збрехав. Але недавно, в описі музею Петлюри в Парижі я прочитав, що револьвер Головного Отамана був таки у Нагнибіди. Цікаво, де він тепер.

Я думав продовжувати мої студії германістики, але професор німецької радив мені вибрати англійську літературу. Там мене допустили, хоч моя англійська мова була дуже недосконала. Жив я в коледжі квакерів 30 хвилин їзди від університету. Там були хлопці й дівчата, багато з Індії, бо квакери допомагали Ганді і його рухові за незалежність. Вони так само були пацифістами, але рік пізніше, коли я мусив стати в ряди університетського військового вишколу і ходив в уніформі, вони ніяк не сторонились від мене. В коледжі я зустрів багато дуже цікавих людей, старших і молодших, різних національностей і переконань. Моїм добрим приятелем став китаєць — Дейвід. Там я також зустрів і пізнав ближче Мойру Мек Шейн, студентку англійської літератури, з якою пізніше одружився. Вона походила з родини лейбористського парламентариста, з яким я мав цікаві розмови про СРСР. Мойра не цікавилася політикою і ми знайшли спільне коло літературних інтересів.

Університет тоді мав мало студентів мужеського роду, бо майже всіх покликано до війська. Я обминув польську армію, але вкінці не міг не піти до британської, коли мене покликали до неї в 1943 р. До того часу я здобув два дипломи — Б.А. і М.А., написавши дисертацію про Олдоса Гакслі. Студював я запекло і багато прочитав — майже все з англійської літератури. Часто мої приятелі возили мене до сусіднього Оксфорду на виклади і на розмови про літературу. Німці бомбили нас добре — ми бачили здалека, як горіло

Ковентрі (яке Гітлер обіцяв стерти з лиця землі). Великий вплив на мене мав мій професор Шапіро. Він навчив мене уважно читати тексти і шукати значення як поодиноких слів, так і цілого сенсу твору. Йому я остався вірним. Наш коледж мав мальовниче положення, окремих став, тенісові площі і багато дерев. Тими стежками я і Мойра не раз блукали. Тепер і вони, напевно, заросли сон-травою.

Цікавим епізодом був тоді для мене візит до нашого коледжу гостей з СРСР — старшого лейтенанта Пчелінцева (Героя Сов'єтського Союзу дважди) в супроводі урядовця советської амбасад, українця Країнського. Вони ночували у нас і розповідали про воєнні подвиги. Пчелінцев, побачивши у коледжі також дівчат, запитав мене, чи вони є нашими служницями. Англійці прийняли це дуже весело. Перед від'їздом я сказав Країнському: «До побачення у вільній Україні», і він мене поправив, додавши: «У вільній, радянській Україні». Так, тоді «вільна Україна» була справді «за шело-м'янем».

В коледжі я не старався пропагувати української справи, бо знав, що англійці не люблять пропаганди, але завжди готові слухати безпристрасних обсервацій (я тільки раз доповідав про Шевченка, життя якого їх зворушило. Опісля один з них, який знав російську мову, переклав для мене коротку поезію Шевченка). Але несподівано виручила мене Франческа Вілсон, яка розповідала про свій побут після 1917 — революції на Кубані, де вона брала участь в допомогівій акції квакерів. Вона сказала нам, що там, де вона була, людність була мішана (російсько-українська). Українців звали «хохлами», але вона помітила, що їхні хати та господарства були краще вдержані і куди чистіші від російських. Так само не було властиво мішаних сіл — українці мали свої, а росіяни свої. Її доповідь мене чомусь дуже радувала.

10.

В грудні 43 р. я зголосився до казарми Королівського Полку Йорк в містечку Мейдстон і за пару годин став солдатом. Там я відбув 6 тижнів початкового тренінгу, а відтак

поїхав на північ до дальшого вишколу. До армійського життя я привикав скоро. Раз попав я в халепу, коли написав листа просто до War Office, не знаючи, що солдатам цього не вільно робити. Одно, що мене трохи бентежило, це постійне вживання солдатами (а я був таким) вульгарної мови, прокльонів і т.п. Але і до того я привик і заховав добрий запас нецензурних слів. Вони не конче збагачують мову, але деколи конечні. З Мейдстона я поїхав у відпустку до Лондону і там, в лютому 44 р., одружився з Мойрою. Наше «весілля» було дуже скромне, бо на Лондон падали бомби. Крім нас і батьків Мойри, були два свідки, один з них — мій приятель-українець Микита Бура, волиняк, якого я старався в Лондоні даремно навчити англійської мови. Під час мого побуту в Англії я мав дуже мало контакту з земляками, і думаю, що це вийшло мені на користь. З дому я не мав вісток, і аж 1944 року довідався зі Швейцарії, що батька арештували в 1939 і вивезли в концтабір. Деякі зі своїх задушевних думок я старався зберегти у щоденнику, якого писав і по-українськи, і по-англійськи. Тоді я ще не відчував, що чим далі я від України — тим ближче до неї.

З Бурою я пішов раз в Лондоні оглянути британський парламент (Бура був колись, як і мій батько, послом у Сеймі). Нас опроваджував лейборист-посол Сілверман, який завів нас до палати лордів, де тоді засідала палата громад, бо їхня зала була зруйнована пару тижнів тому німецькими бомбами. Бура подивляв старі дерев'яні стіни з оздобами, а я толкував йому, за Сілверманом, що цей будинок відреставровано після пожежу в 1834р. І хоч тепер німці знову старалися знищити його, сам парламент в Англії триватиме, здається, вічно. Він слухав уважно і жалував, що не знаючи мови, не міг піти на галерію слухати засідань парламенту (хоч, мабуть, під час війни туди не впускали публіки). Не знаю, чому ця галерія називалася «місцем для чужих» (strangers gallery).

Одного дня восени 44 року мене відрекомендовано як військового перекладача до новоствореного табору полонених в Йоркшір, на півночі Англії. Їдучи туди, я не знав, що мене чекає. Там же «багна, порослі вересом» — за словником, це moors, отже, чого доброго мені чекати? По приїзді я побачив, що там великий табір, і то для незвичайних мешканців.

Це були ті солдати в німецьких уніформах, яких британці взяли в полон при десанті в Нормандії. Показалось, що вони не німці, а бувші солдати червоної армії. Їх тому зібрали до одного табору не як полонених, але як задержаних альянтів. Їх було коло тисячі. Це були дуже нещасні люди, різних національностей СРСР, прибиті горем і війною. Вони ніяк не хотіли повертати на рідину, але їх всіх англійці таки до того змусили. Спочатку советська амбасада не звертала на них уваги, але потім приїхав до нас генерал Васильєв, який закликав всіх повернути додому. Я був присутнім, коли він промовляв до цих «ізмінників родини». Цих слів він ніколи не вживав — навпаки, він не згадував про минуле, а казав, що, повернувши додому, вони допоможуть виграти війну. При кінці промови не було «бурних аплодісментів», але були оплески. Коло мене стояв англійський капітан Флечер, який розумів по-російськи. Коли інші англійці спитали про наше враження, Флечер здвигнув плечима і як відповідь навів іронічно цитату, якої я ще не знав: «В Рассею можно только верить». Не знаю, чи це пояснення було зрозуміле. (Я запам'ятав цитату і щойно далеко пізніше довідався, що вона із Тютчева, великого російського слов'янофіла, але і доброго поета, якого, зрештою, любив читати Шевченко). Очевидно, після від'їзду Васильєва, в таборі настав переполох. Та кінець кінців, всі вони поїхали канадськими пароплавами з Глазго до Одеси. Деякі несли транспаранти «За рідину, за Сталіна», а тільки один чи два відібрали собі життя (один — бритвою підрізав собі горло). Я мав їхати з ними одним кораблем, але совети зажадали, щоб мене в останній хвилині зняли.

В таборі я пізнав між полоненими багато цікавих і хороших людей. І не тільки українців, які для мене влаштували концерт зі співаком, який прекрасно співав «Ой місяцю, місяченьку...» Я мав також приятелів-росіян (др. М'яков із Єревана і ін.), але найближчими для мене все-таки були земляки Нестеренко із Самарканду, Зінченко із Полтави (він страшенно боявся, бо за німців служив в поліції) і ін. Допомогти їм я не міг. Міг тільки співчувати. І тоді зродилася у мене думка продовжувати по війні студії над радянсько-українськими відносинами. Те, що я бачив, були якісь сюрреалістичні сцени — з людьми, які не знали, де вони, що

таке захід і Англія, і які такі по-рабськи пішли назад на заріз до СРСР. Всі мої старання освідомити моїх англійських наставників (я вже став тоді старшим сержантом) були марні. Один офіцер красної армії, уродженець Дагестану, казав мені, що він завжди вірив в гуманність англійців і що не міг зрозуміти їх поступовання тепер. Я не мав на це відповіді. Здавалось, що СРСР не тільки виграє війну, але і мир.

Побут цих воєннополонених, яких англійці рішили трактувати як альянтів (видавши їм британські уніформи і виплачуючи їм трохи фунтів), мав свої трагікомічні сторінки. (При виплаті грошей було мені важко відрізнити деяких азіатів, яких прізвища майже всі кінчалися на -єков). Ці бувші радянські горожани могли тепер їздити свобідно автобусом до недалекого міста і за пару шілінгів іти в кіно. Для них найбільш популярною зіркою була тонконога Бетті Грейбл у фільмі Pin-up Girl. Деякі з них, зокрема узбеки і казахи, запустили собі бороду і, коли вони ходили в британській уніформі по вулицях міста, англійці не знали, що сталося. У таборі всіх їх переслухано і запитувано, чому вони не хочуть повертати до СРСР. Один із них, Алешенко, відповів, що його «отця разкулачіли». Я, як перекладач, мав труднощі вияснити це по-англійськи. Так само чомусь вони, пішовши до міста, закуповали там багато хліба (хліб тоді не продавався на пайки). Потім вони його ховали у себе в таборі і, коли я запитував, пощо це, вони відповідали, що з хліба будуть мати сухарі на випадок нової війни. Також англійці не могли зрозуміти, чому при видачі чобіт ті полонені бажали мати більший номер взуття. Я пояснив, що вони хочуть мати місце на «портянці». Але я не міг витолкувати їм, що в Англії зима буває лагідна і що тут ніхто портянок не вживає. Мене вразило, що відношення росіян до азіатів було брутальне (азіатів звали чорножопими, тим часом як англійці називали небілошкірних wogs, що є здрібнілим від golliwog — опудало). З азіатами трапився мені прикрий випадок. Младший лейтенант Джамалбеков (англійці дозволили їм повернути свої ранги з красної армії) зробив на мене донос до капітана Брюкіна з советської амбасад, що був тоді у нас. Мене здивувало, що Брюкін зустрівся в цій справі зі мною, а не з моїм начальством. Коли я його запитав, які докази він має на те, що будімто я

назвав, як Джамалбеков доносив, советських офіцерів терористами, Брюкін відповів: «Нет диму без огня». Я запам'ятав собі це російське прислів'я, а Брюкін після нашої розмови мусив нагло від'їхати до Лондону. Я подумав, що, може, хтось інший зробив донос на нього. Між іншим, Брюкін не крився, що він в НКВД (навіть носив офіцерську шапку з темно-синьою бантою — колір докладно не пригадую, але опісля я дізнався, що він відрізняв членів НКВД від інших офіцерів). Коли я йому сказав, що закінчив університетські студії, він похвалив мене і додав: «У нас даже академікі работают».

Один із полонених, росіянин з Кавказу, був знаменитим майстром-«ігрушечником» і наробив для дітей багато забавок. Пригадую також росіянина Кудряшова, який був так good-looking, що його один англієць хотів брати на роботу як фільмового актора. Серед тих людей був талант, але була і не так добре прихована етнічна ворожнеча (ми мусили відокремлювати вірмен від грузинів — українці жили в згоді з росіянами). Та один раз українець, сотник Ніс, ударив по писку англійського сержанта, коли той вилаяв його як a bloody Russian. Ніс потім признався мені, що він не любив москалів. Коли у відпустці я розказав про все це моєму знайомому англійському антропологові, він хотів відразу їхати зі мною, щоб цих людей студіювати. На жаль, ми також мали серед наших сержантів одного англійця, який був комуністом, знав трохи по-російськи і старався всіх переконати, що всі ці люди вдоволені життям в СРСР і що тільки німецька та англійська пропаганда збила їх з пантелику. Тому їх треба скоро доставити додому, де вони будуть далі щасливо жити. Другий мій приятель, який їздив з ними до Одеси, однак розповідав, що таки у пристані там декого розстрілювали. Так вітала їх родіна.

В таборі я, властиво, навчився трохи російської мови, що мені стало пізніше в пригоді. Очевидно, ця солдатська мова була повна прокльонів (ругательств) і ніяк не була літературною. Цікаво, що може тому досьогодні я тямлю дуже експресивні російські прокльони (українських я чув небагато). І пізніше, студіюючи нашого Гоголя, я відсвіжив своє знання російської простої, а то й сороміцької мови (хоч

Гоголь вживає і українських прокльонів). Вони були більш колоритні від англійських. Здається, і сьогодні багато наших прокльонів — такі як сволоч, мразь, походить з російської мови (Грінченко зазначає, що лаяти в батька, в матір — лаяти по московському). Чому наші цнотливі мовознавці, замість вічних трактатів про орфографію, не напишуть чогось цікавого про «українську лайку»? Доволі бути клятими хохлами.

11.

Прийшов 1945 рік — рік перемоги. Я був далі в армії. Незадовго по війні, в травні 45 р., Мойра народила близнят — Анну і Наталку. Я поїхав їх відвідати, але зразу по тім мене вислали до британської окупаційної армії в Німеччині. Дивно було бачити весь край, який я недавно таки бачив, майже опустілим і знищеним дотла. Я був у піхотному полку Green Howards, на прапорі якого були назви його подвигів із часів кримської війни. Спершу ми були в малому містечку Шенінген. Життя було спокійне і приємне. Я перекладав з німецької і зі слов'янських мов. Пригадую одну комічну історію — коли мені доручено перекладати з польської. Один англійський солдат, Джек, хотів одружитися з польською біженкою (такі подружжя були рідкі, але були дозволені). Щоб пояснити його нареченій Анелі децю про Англію, я пішов з ним до помешкання, де вона жила з приятельською-полькою. увійшовши до кімнати, я побачив двох жінок — одну дуже гарну, а другу не так дуже. Автоматично я звернувся до гарної, але Джек сказав мені, що його Анеля — це та друга. Я був трохи збентежений моїм faux pas. Джек говорив з Анелью ломаною німецькою мовою, бо вона не знала ні слова по-англійськи. Це мусила бути справжня любов, і я їм щиро побажав всього щастя в Англії. В зимі ми їздили до поближких гір Гарцу на лещата. При одній такій поїзді я хотів відвідати Іванового батька, Павла Лисяка, який тоді жив в Гослярі. На жаль, цього цікавого пана я не побачив. Мій водій, який тільки-но прибув з Англії, де він ніколи не бачив снігу, так перестрашився сніговією в Гарці, що

відмовився взяти мене до Госляру. Натомість, їдучи дуже поволі слідком за німецьким автом, ми приїхали опівночі до містечка Браунляге. В казармах в Шенінген ми відсвятковували Alma Day, річницю якогось бою в Криму, де мій полк захищав одну імперію перед другою. (Альма — це річка на північ від Севастополя, тепер на території України). Ми всі здорово випивали, і лише тоді нам, сержантам, було дозволено іти в клуб старшин (officers' mess), де не-офіцерам вхід був заборонений. Не знаю, чи ці старовинні, але і застарілі традиції тепер змінилися.

Кінець кінців, я осів при штабі 5-ої дивізії в Брауншвайгу. Ми жили в гарних опущених німецьких домах, де я відкрив добрі приватні бібліотеки. Наш штаб був в колишньому великому будинку Luft Gau Kommando, чи не одинокий дім в місті, не знищений війною. І тут доручено мені ще цікавішу місію, як в Йоркширі. Наша дивізія була на границі советської окупаційної зони. Незабаром до нас почали втікати дезертири з красної армії, і ми їх перехоплювали, держали деякий час і відсилали назад до їх полків в красній армії (на майже певний розстріл). Всіх їх було на протязі року біля 100. Між ними був «телохранитель» генерала летунства Васілія Йосіфовіча Сталіна, сина диктатора. Щоб допитувати його, з Лондону приїхав експерт із МІ 5. Мабуть, найцікавіше, що він довідався, було те, що тіло, яке він охороняв, було часто «в полупяном віде». Англійці старалися вивідати від них військову інформацію (бо в нас на стіні була секретна мапа розташувань красної армії... на всякий випадок). Але мілітарна користь з них була мінімальна. Цікаво, що коли я пропонував деяким просити у англійців «політичного азілю» — вони не розуміли цього терміну. Але і справжній азиль, на жаль, був тоді не для них.

Я був причетний до розпитів і іншої, доволі брудної, роботи. Дуже часто я мусив їх відвозити до Гелмштедту на автобан і видавати росіянам. Все це було для мене понад міру. Англійці зовсім слушно вказували на те, що вони, згідно з таємним пунктом договору в Ялті, мусили віддати всіх дезертирів. Я їм вказував на моральний і людський аспект цієї трагедії (хоч, зрештою, вони з презирством ставилися до всяких дезертирів — тоді вони ще не знали, що їхній бувший

король Едвард VIII став таки напівдезертиром, коли втік як вояк в 1940 році з Франції до Іспанії), але воно не допомогло. Тоді я зі своїм комендантом взялися за хитрощі і почали виводити нелегально деяких дезертирів до таборів ДП, а звідтіля на волю. Це було дуже ризиковне (і дезертири часто собі того не бажали, бо не хотіли розпрощатися з мундирами і медалями). Але таким таємним способом ми врятували життя деяким людям (включно з українцем Довгим). Про ці кошмарні акції я рішив поінформувати моїх знайомих в Лондоні, під час відпустки. Я знав Вікема Стіда, бувшого редактора «Таймза», але вислухавши мене, він сказав, що в тодішній атмосфері англо-совєтської дружби нічого не можна було вдіяти. (Будучи у нього вдома, я трохи збентежився, коли не знав, як їсти раків). Пізніше я подав мої спостереження Ніколаю Толстому, який видав добру книжку в англійській мові про «Жертви Ялти». Я також написав про те окремі статті по-англійськи і по-українськи. Не виключено, що дехто з цих нещасних людей якимось чудом врятувався і ще живе. Він міг би краще від мене про все розказати. Та, може, й це остане забутою сторінкою великої трагедії.

Мої англійські коменданти, які відвідували красну армію в совєтській зоні, не могли надивуватися тим, що в їхніх штабах ми не бачили ні секретарок, ні машин до писання. Все ішло дорогою ручно-писаних «оправок». Коли далеко пізніше я розповів про це канадському професорові Маршалу Мек-Люганові, то він позичив цей факт до статті про майбутню супермодерну армію, яка, на його думку, обійдеться без машинок до писання. Мабуть, Мек Люган мав рацію — бо сучасна армія напевно вживає «справок» на Інтернеті (між іншим, тепер забувають, що Мек Люган з певним острахом, не з захопленням, передбачав царство Інтернету). Другим цікавим спостереженням було те, що майора Назарова, який супроводив нас, завжди дуже докладно перевіряли при вході до казарм красної армії (часто довго дивилися на його воєнну легітимацію і печатки). Недовіра червоних до власних офіцерів дуже дивувала англійців. Деякі з них вже тоді починали мати сумніви щодо характеру їхніх східних альянтів.

Мушу також згадати, як мені вдалося вирватися з совєтської в'язниці в 1946 р. Коли я займався тим дуже секретним

ділом, приїхали до нас два американські офіцери, яким було доручено й дозволено (Айзенгауером і Жуковим) відвідати місця в советській зоні, де під час війни було збито і похоронено американських льотчиків. Коли ми переїхали в нашому авті до їхньої зони, то нас прийняли сяк-так добре, але опісля сказали, що вони нічого не знають (один советський капітан в малому містечку сказав: «Я здесь Жуков»), і що нам треба їхати далі до вищої команди. По дорозі нас добре гостили (закуси і водка), але трактували майже як в'язнів. Так, від команди до команди, під їхньою охороною (хоч нас не роззброєно), нас довели через Магдебург (ми знали від нашої розвідки, що це штаб Третьої Ударної Армії) до їхнього головного штабу в Берліні. Переїжджаючи через окуповану Німеччину, ми бачили, як погано господарили в ній совети (ніхто, наприклад, не прочистив бульдозерами автобанів — це було рік по закінченні війни — і ми мусили об'їздити всі перешкоди).

На дорогу нам давали опікуна, звичайно майора. Одним з них, з яким я розбалакався, був майор Довженко (на жаль, не Олександр Петрович), який по моїй російській мові пізнав, що я українець, але нічого злого не сказав (він тільки усміхнувся, коли я в розмові вжив слова «час» замість «время»). Коли нас довели майже до самого Берліна, трапився цікавий випадок. Мої американські друзі були дуже цим всім обурені. Щоби вїхати в советську зону Берліна, треба було переїхати через американську зону міста. Американці сказали мені, що, раз на американській території, вони скинуть нашого опікуна к чорту і самі поїдуть далі. Я їм вірадив це робити, бо наша путь була ще не закінчена. І так ми заїхали на Альбертштрассе до їхньої в'язниці. Мені стало трохи моторошно, коли за нами зачинили залізні двері, і я подумав: «Чи мене тут охоронить мій британський уніформ від дальших неприємностей?» Опівночі нас допитували окремо і закинули нам шпіонаж. Ми їх висміяли і, зовсім несподівано, о третій рано, нас випустили на волю. Треба сказати, що узбецький майор, який допитував мене (може, був напівп'яний), не міг зорієнтуватися з моєї воєнної книжечки, де було вписано, що я греко-католик (місця народження не було) і українець. Не тільки сволоч, але і дурак! До Брауншвайгу

ми повернули в доброму настрої. Два тижні пізніше в нашому штабі з'явився несподівано полковник Томсон (я розпізнав в ньому давнього знайомого з Лондону, який працював бібліотекарем у Foreign Office і цікавився Україною). Томсон, тепер у розвідці, просив мого шефа не посилати мене більше у советську зону. «Там чекає його небезпека, бо він назвав советських офіцерів терористами». Звідки він міг знати про донос Джамалбекова?

З українськими втікачами в Німеччині я майже не зустрічався (раз я мусив захищати майора Назарова із советської місії на його відвідинах табору ДП, коли розлючені ДіПі хотіли його живцем піймати). Але все-таки деякі українці віднайшли мене. Юрій Жук і Іван Лисяк-Рудницький приїздили до мене на розмови. Іван розказував про НОУС (Національне Об'єднання Українських Студентів в Празі, до якого належали, крім нього, Омелян Пріцак, Ігор Шевченко і Орест Зілінський). Цього останнього я пізнав особисто аж в 1971 р. в Празі. Це була яскрава особистість і блискучий критик, який помер трагічно і передчасно. З Ігорем Шевченко ми листувалися. Він якраз тоді випускав під псевдонімом свій переклад «Колгоспу тварин» Орвелла, який написав цікаву передмову до цього емігрантського видання. Щоб поговорити з Омеляном Пріцаком, я «гічгайқд» по автобанах з Брауншвайгу до Геттінгена, де він тоді жив. У нього були деякі великі плани, які, двадцять років пізніше, він здійснив в Америці.

Врешті, в 1946 р. я відвідав мою маму і дядька Романа в таборі ДП коло Франкфурту. Там була також вся еліта УНР на чолі з Андрієм Ливицьким. При вечері (Роман не запротестував, коли хтось поставив на стіл пляшку вина) я сидів коло грузина Накашідзе, якого пізнав у Варшаві. Ми говорили по-польськи. Коли він побачив, що я служу в британській армії, то сказав: **«Szkoda że pan w Anglii — tam kobiety są bardzo brzydkie»**. Він дуже перепрошував мене, коли Роман звернув його увагу на те, що я одружений з англійкою.

Було трохи іронічно, що їхав я до Франкфурта мерседесом шефа советської місії при нашій дивізії, майора Назарова, який, здається, не підозрівав, що я «буржуазний

націоналіст» (а може, він знав, бо був із НКВД). Назаров був доволі простий собі сибіряк, який часто мені признавався, як він минулого вечора «слішком нахлісталса».

12.

На відпустки я їздив або до Англії, або в німецькі Альпи на лещата (хочу вжити цього галицького слова, бо лижі це русизм, а лещата не є польськими partami). Одну таку прогульку не забуду — на Цугшпіце, де в поворотній дорозі нам зіпсувався фунікулер, і ми всі висіли в повітрі якої півгодини. Паніки не було, але я відчув страх, який далеко пізніше зробив з мене боягуза. Бував також в Тиролі та Ервальді, де зустрів давнього товариша Кліша зі Львова. Згадуючи воєнну небезпеку, не треба хвалитися особистою відвагою. Всі тоді були відважні, бо життя стало серйозним. Мораль англійців під час війни була дуже висока, як це відмітив Черчіль, кажучи, що це Британії «найкращий час» (their finest hour). Хто міг би передбачити, що за рік-два той самий Черчіль, вигравши для Англії війну, програє у виборах. Мене це не здивувало, бо я знав, що в Англії справді «так вольно дишет человек». Пригадую, як під час однієї відпустки в Лондоні я потрапив під сильне бомбардування. Зі стації треба було їхати підземкою, але метро збомбили. Отже — або чекати, коли ворожий наліт скінчиться, або йти яку годину додому. Рішив вибрати друге. Вулиці пусті, і я пішки з шоломом на голові машерував поволі до нашого кварталу. Всюди темно, лиш чути гук шрапнелів, але я чомусь не звертав на це уваги.

Поволі наближався час моєї демобілізації. В червні 1947 р. мене звільнили з війська. Радісно і сумно я приїхав до Лондону, де Мойра учителювала. На палубі корабля зустрів симпатичного ірландця, який знав більше про Україну, ніж я про Ірландію. Рішив розпитати дружину, якої предки походили звідтіля. У нас було трохи грошей, які мені виплатили в армії, і ми поїхали з дітьми на вакації в чудовий закуток Англії над морем — Корнвал. Поволі я привикав до домашнього і родинного життя. В Лондоні я заходив до канадсько-українського клубу, очолюваного Б. Паньчуком.

Пригадую, як там, на хрестинах його доньки, я перший і одинокий раз зустрівся з Дмитром Донцовим. Він був у понурому настрої. На моє запитання, які політичні партії вийдуть наверх у вільній Україні, він відповів: «В кожному разі — не комуністична». Знову він не передбачив, що сталося пізніше. Донцова я цінив не як ідеолога, а як журналіста з гострим пером. Ще у Львові я захоплювався його есе про Марію Башкирцеву. Вона зацікавила мене як «блудна дочка» України.

Нагло я одержав відомість від мого знайомого д-ра Кисілевського, що є можливість дістати викладацьку працю в Канаді. Ми обдумали все і рішили прийняти оферту саскачеванського університету. Восени нас забрав корабель «Аквітанія» до Галіфаксу в Канаді. Звідти поїздом ми по довгій подорожі через прерії, ліси і попри озера приїхали до Саскатуну. Тут нас дуже тепло вітали деякі українці, хоч, на їхнє здивування, я не приїхав вчити українську, але англійську літературу. Мені чомусь здавалось, що на лекціях про Шекспіра його «Король Лір» був мені більш доступний, як моїм канадським студентам, для яких Англія була чужою країною. Я ближче зійшовся з Костем Андрусишином, який докінчував свій українсько-англійський словник. Ми мали спільну канцелярію в університеті.

Кость був дуже широко прочитаною людиною і мав докторат із французької літератури. Він не брав великої участі в українському громадському житті, любив музику і не міг зрозуміти, чому українці були обурені, коли він дав публічну лекцію про Льва Толстого. Великим українофілом був проф. Сімпсон, який хотів мене повернути до україністики. Жилося нам добре, хоч перший рік ми мешкали в хаті без водогону. Були піонерами, і завжди згадуємо добре наші два роки серед милих і спокійних саскачеванців. Та подекуди Саскатун нагадував Львів — у ньому не відчувалося пульсу інтелектуального життя. У вільні хвилини я підготував дві книжки: на спілку з Я. Рудницьким — «Граматику української мови» по-англійськи, і власний підручник англійської мови для українців. За рік-два з останнього видання ми мали велику користь. Знаменне і те, що в 1992 році львів'яни хотіли перевидати цей перестарілий і не дуже добрий підручник в Україні. На щастя, нічого з того не вийшло. Це були мої одинокі спроби як

мовника. Я зрозумів, що це не «моя чашка чаю», і залишив цю ділянку іншим.

Мале завваження щодо прерій. Вони мені не дуже промовляли, бо я люблю гори. Також, мабуть, українські степи з високою травою і квітами були не такі опустілі, як прерії. Тому вважаю, що романтичне порівняння степів до прерій (мовляв, українські поселенці в Саскачевані почувались як серед рідних степів) є фальшиве. Наші поселенці не приходили зі степової України, а з Буковини і Галичини, де степів нема. Однак ми були вдячні, коли наш знайомий художник Боб Гирлей подарував нам дві чудові акварелі прерій з їхнім безкраїм небом. Це наша найкраща пам'ятка із Саскатуну.

13.

Через Сімпсона я дізнався, що новостворений Російський Інститут при Колумбії в Нью-Йорку шукає докторських кандидатів. Я подав прохання на стипендію і, коли її одержав, ми рішили поїхати до Нью-Йорку, щоб я міг здобути докторат у славістиці. Перед тим я спровадив мою маму до Саскатуну. Тепер вона попрощалася з нами і поїхала до Вінніпегу, де працювала деякий час у фабриці забавок для дітей.

Серед темної ночі ми висіли з поїзду в серці Мангеттену. Задержались у маленькому готельчику коло Колумбії. Вранці я пішов до університету і там скоро довідався, що моєї стипендії зовсім не вистачає на прожиття з родиною в Нью-Йорку. Тут нас врятував мій підручник англійської мови, який я почав розпродавати. Це одинока моя книжка, яка мала прибуток, бо в 1949 році напливали перші українські ДП до США. Я продавав книжки за пару доларів, але все-таки продав я їх майже всі (500) і дохід дав нам можливість вижити. Як були замовлення — ми їли, як не було — ми постили. На другий рік я дістав крашу стипендію. Ми перенеслися з острова серед Іст Рівер до Мангеттену.

Що можу сказати про Нью-Йорк як метрополіс? В порівнянні з Берліном, Римом, Парижем і Лондоном, які мені були відомі, він куди менше цікавий. Перш за все, не захоплює мене його архітектура. Я краще сприймаю

європейську архітектуру і зелень серед великих міст (Сад Люксембурзький в Парижі). Хмарочоси мені чужі. Тому ми себе сяк-так добре почували біля Колумбії, де ще було багато старих будинків. Всі інші розкоші Нью-Йорку (театри і т.п.) були для нас недосяжні — ми були бідні. Але все-таки я маю добрі спогади про місто, яке в 1950 не було тим смітником і центром всякого лиходійства, яким воно є сьогодні. Хоч, очевидно, нам передавався смак нью-йоркської інтелектуальної вітальності. В Америці, взагалі, ми відчували розмах, якого немає в Канаді. Американська енергія споріднена, на жаль, зі злочинністю. Та, щиро кажучи, в 1950 в Нью-Йорку ми тієї злочинності не бачили. Чому вона там запанувала тепер — невідомо.

Тому що ми були бідні, ми не ходили до славних театрів на Бродвеї (були всього двічі за три роки). Зате ходили до дешевих кінотеатрів. Раз я навіть просидів там цілу ніч, бо ми жили тоді на острові серед Іст Рівер і тому, що була мряка, не можна було доїхати з Колумбії додому. Великою подією для нас був приїзд старого приятеля Юрія Жука, який працював в австрійському посольстві у Вашингтоні, до Нью-Йорку. Він зафондував нам не тільки добру вечерю, але і пішов з нами на вершок Empire State Building, найбільшого тоді хмарочосу фінансової столиці Америки, яка називала себе «імперським містом». Звичайно, з дому, я їхав автобусом через дільницю чорних — Гарлем, і ніколи не мав ніяких неприємностей. Коли ми перенеслись на Мангеттен, нашим суботнім відпочинком було сидіти в хаті, їсти сендвічі, пити пиво й обсервувати, як таргани шмугляли по кутах кімнати. При тому ми читали недільне видання «Нью-Йорк Таймз», яке продавали на вулицях в суботу ввечері.

Та Колумбія — це не тільки будинки, бібліотека і викладові залі, це передусім професори і студенти. Серед них я стрінув цікавих людей. Найшасливішою для мене була зустріч з директором Російського Інституту Філіпом Мозлі, якому не тільки я, але й багато інших українців чимало завдячуємо. Мозлі був рідкістю серед американців — він був українофілом (щоправда, українська громада фаворизувала тоді Кларенса Меннінга, професора, який писав багато популярних книжок про Україну, але який, на жаль, заглядав

часто до чарки). Мозлі розповідав мені, як він, ще за своїх студентських часів, поїхав до Києва, щоб зустрітися з Грушевським. Було це в 1934 і йому сказали, що Грушевського в Києві нема, що було правда — він був в Кисловодську. Мозлі так само показав мені книжку американця Лорімера про людність СРСР, в якій, за словами Мозлі, були докази про голод 1932-33 року на Україні. При іншій нагоді він розповів мені, що бачив у московському Камерному Театрі виставу «Патетичної сонати» Миколи Куліша. В аудиторії хтось пояснював Мозлі, що слово «радянська Україна» не має нічого спільного з Центральною Радою.

Все це було для мене нове і, може, тому я рішив писати дисертацію про розгром української літератури в 1930-х роках. Не Мозлі (який був істориком), а Сіммонс був моїм дорадником. Він вкінці пристав на мою тему, але зазначив, що все мусить бути задокументоване. Моє завдання стало нелегким — як задокументувати цей розгром? Свідчення емігрантів з України були тоді для американців підозрілі. Взагалі, в Америці панувала прорадянська стихія серед інтелектуалів і науковців. Моє зацікавлення хтось окреслив як *lunatic fringe* (бахрома божевільних). Я пригадав собі, що псевдонім мого батька був часом «Лунатик». Але якось я подолав ці передумови, зібрав деякі радянські документи (повідомлення рад. преси про розстріл Косинки і др., Вісті ВУЦВК з «Культурою і побутом» і т.п.) і поволі закінчив дисертацію. Тоді вже я пробував перекладати новели Хвильового (вони вийшли аж в 1960 р.) і зійшовся з першим перекладачем його — Шумейком, який у «Свободі» помістив уривок перекладу «Я». Шумейко, однак, не знав російської мови і, напр., переклав слово «м'ятежний» як мінт (від «м'ята»). Я пробував робити це краще, але не знаю, чи з успіхом. Все-таки, коли книжка з'явилася (навіть у пейпербеку), вона здобула прихильні рецензії в американській пресі. Це мене захопило до інших перекладів.

Коли можна перескочити трохи час, що для мене завжди йшов заповільно (не тому, що, як писав Хвильовий, «щасливі годин не знають»), то дальша доля моєї дисертації куди цікавіша. Мозлі допоміг мені пізніше її видати книжкою в колумбійському видавництві (він також був причетний до

видання книжок Джона Решетара і Джона Армстронга на українські теми). Але вже коли були готові гранки моєї книжки, мені попав у руки архів ВАПЛІТЕ, який покійний Аркадій Любченко вивіз на Захід. Це збагатило мою книжку справжніми документами, яких ніхто інший не мав. Книжка, видана в лютому 1956 р. (коли Хрущов промовляв на 20 з'їзді партії), зробила помітне враження в Америці і в СРСР, де її заатакувала «Правда» й інші критики. Українська нагінка прийшла трохи пізніше. Наша діаспора її спочатку не сприйняла (чи треба писати про Хвильового-комуніста?), аж коли мене заатакували в СРСР, тоді дехто сказав, що я «зробив добру роботу». Ніякої роботи я не старався робити. Коли кілька років після появи книжки я відвідав Нью-Йорк, пригадую, як із гостинного дому батьків молоденької Марти Богачевської ми в товаристві Лавриненка і Маланюка та Вадима Лесича ішли увечорі вулицею Мангеттену. Марта дала Маланюкові слоїк меду і він заїдав і роздавав іншим. Лавриненко рецитував *Нікого я так не люблю, як вітра-вітровіння*, а Маланюк щось пристрасно пояснював мені. Недаром Євген Пизюр говорив про нього, що «його слово наче вистріл з гармати». Маланюка я пізнав краще після мого від'їзду до Канади. Я мав цікаві розмови з ним, коли він приїздив до Торонта відвідувати свою бувшу дружину. Завжди оригінальний у вислові, він здався мені подекуди залишком козацької і петлюрівської України, незвиклим до модерного світу, але й нагадував мені про ті риси українства, які, мабуть, остали незмінними. Вже по його смерті я опублікував переклад його знаменитого «Малоросійства».

14.

Пишучи дисертацію, я, мабуть, підсвідомо відчув, що моє зацікавлення є, перш за все, не самою літературою, але нею в культурному і навіть політичному контексті. До певної міри я писав те, що німці називали *Geistesgeschichte*. Не моя вина, що вона тепер непопулярна. Але я знав, що ніколи не стану літературним критиком (одиноким критиком, яку я написав пізніше, була рецензія на поезії Холодної-Лівицької, в якій

мій наголос на її «простоту» надруковано як «простору»). Також багато тонкощів поезії і художньої прози для мене недоступні. По-друге, пишучи дисертацію, я був свідомий, що, в певній мірі, це спроба сказати слово про культурну ситуацію на Україні англійською мовою. Очевидно, були інші такі спроби, але вони звучали для американців просто пропагандою. Я старався дати щось інше, більш стримане й об'єктивне. На цьому тлі у мене прийшло пізніше до суперечки не тільки з українською громадою, але і з Романом. Але я був вихований інакше, і я також був доволі завзятий сказати нове слово. І, може, це помітив Шевельов, коли окреслив мене як «впроваджувача в чужі світи». Лише — ті світи не були чужі для мене.

Мої переконання не були суто особистими. Коло себе в Нью-Йорку я знайшов гурт молодих і старших українців, які поділяли мої погляди. Це не був великий гурт, але не в чисельності сила. Це були мої давні друзі — Іван Лисяк-Рудницький, Ігор Шевченко і навіть Омелян Пріцак, якого я знав менше, але якого рід походив з Луки біля Самбора — звідкіля були Луцькі. Я також пізнав ближче Євгена Пизюра, який писав книжку про Бакуніна, з американців — Решетара і Басараба, які писали на українські теми. Решетар, якого книжка про українську революцію вийшла в Принстоні в 1952 р., вважався за експерта про Центральну Раду. Він розповів мені раз, як на зустрічі з Кеннаном той його запитав, чи Петлюра був «бандит». Джон, звісно, спростував це (бо так про Петлюру писали в СРСР) і вказав Кеннанові на журналістичну роботу Петлюри. До нас заходив також молодий Річард Пайпс (тепер найкращий авторитет російської історії). Він був куди краще поінформований про Україну від Кеннана і збирав матеріали до своєї книжки про «формування СРСР» та консультувався зі мною щодо українських більшовиків. Про Скрипника він знав більше від мене. Також якраз в цей час організувалася в Нью-Йорку УВАН. Я майже випадково зайшов на їхні сходини, пізнав Михайла Ветухова й інших. Ветухова я звів з Мозлі (який добре говорив по-російськи), і незабаром виринула ідея створення при УВАНі англомовного журналу, на який Мозлі роздобув фонди.

Ці гроші з фундації Форда йшли через Східно-Європейський фонд, і з них скористали не тільки АННАЛИ, але і поодинокі вчені, яким було доручено писати щось про Україну, і потім це з'являлося англійською мовою (деколи редаговане мною). Так, напр., Володимир Міяковський залишив невелику монографію про Кирило-Мефодієвське Братство, Юрій Лавриненко — солідну бібліографію про комунізм на Україні, а Григорій Костюк — про сталінське лихоліття. Михайло Олексієвич жартома скаржився, що йому ніколи не дадуть ренту, бо він займається не українознавством, а генетикою. Однак, деколи були тут проблеми. Наприклад, з доручення Мозлі я попросив Тодося Осьмачку написати короткі мемуари про «Ланку», якої членом він колись був. Осьмачка (який заходив до нас і здивував мою дружину, коли не зміг з нею по-англійськи розмовитися, хоч начебто перекладав Шекспіра), зволював і вкінці дав мені написаний ним короткий есей про... Бодлера. Не знаю, як ми викрутилися з того, щоб йому все-таки щось виплатити. Недавно, здається, в 1995 р., я був радий бачити в «Березолі» ті спомини — все-таки Осьмачка їх написав, але, може, боявся нам їх дати. Вже тоді я листувався з Іваном Майстренком, що жив в Німеччині. Допмагаючи видати його англословну книжку про боротьбизм (1954), я написав до неї передмову. Боротьбисти мене цікавили в зв'язку з Блакитним і Хвильовим.

15.

Мозлі охрестив Уванівський журнал «Анналами», і я став де факто його редактором (бо ніхто інший в УВАНі не знав англійської мови). Почалася зтяжна праця (з допомогою моєї дружини) над перекладами. Чого ми не перекладали (і навіть про ткацтво в Трипільську добу), але все подолали, і журнал почав виходити. Наша громада сприймала його стримано, а то й ворожо. Микола Чубатий, який тоді верховодив історією України, написав негативну рецензію на перший наш номер. Він закинув нам брак патріотичного глузду і висміяв статтю Міяковського про Росцішевську і декабристів (мені потім сказав, що це просто була «дурна

баба»). Я пробував боронитися, сказавши, що ми займаємося наукою, не пропагандою, але ніхто цього не слухав. Мозлі хвалив нас і казав, що переслав перший номер Джорджу Кеннану (ніяк не прихильному до України) і був радий, що Кеннан нас «не вилаяв». Дальший випуск АННАЛІВ ми присвятили Драгоманову. Редагував його Іван, який також пробував захистити дисертацію на Колумбії про Карпатську Україну (на жаль, не з його вини, безуспішно. Іван пізніше написав добру рецензію на книжку Магочія на ту тему). В зв'язку з цим виданням я пізнав сина Драгоманова, Світозора. Поволі мене чимраз більше тягнуло до української «інтелектуальної історії» (такого терміну у нас не було).

Коли вже згадувати Мозлі, то пам'ятаю, як я привів до нього молодого Ігоря Шевченка (одруженого з Оксаною, донькою розстріляного Михайла Драй-Хмари), який тільки що приїхав до США. Переходячи біля бібліотеки, Ігор, що був знавцем класичних мов, завважив на верху великі різьблені імена Платона, Арістотеля й ін. Його заувага була: «Це гарно, але чому американці їх не читають?» В розмові з Мозлі Ігор натякнув, що Джордж Вернадський (син Володимира), який тоді був професором в Єйл, пише не надто наукові праці. Але Мозлі йому пригадав, що Вернадський написав по-англійськи незлу книжку про Хмельницького. Пізніше я зустрів раз Вернадського, який попросився зі мною по-українськи — «до побачення». Ігоря я відвідав у Дамбартон-Оукському центрі візантійських студій у Вашингтоні і сидів з ним про вечері серед 12 «апостолів», яким головувала вірменка-науковець, прізвище якої я забув.

УВАН, в якій я відтак став членом управи (хоч був звичайним собі аспірантом), була майже виключно в руках східних українців. Мені було легше спілкуватися з ними, бо мали трохи більше розмаху від дріб'язкових галичан. Всі ми себе називали по-батькові. (Цей звичай мені підходив, і пізніше я зустрів західняків — В. Кубійовича — які завжди його вживали. Це, мабуть, походить від київських князів, а не від москалів, як тепер твердять ті, що титулюють себе «панами»). Михайло Олексієвич, харків'янин, був людиною з великим організаційним хистом. Йому УВАН багато завдячувала. В розмові зі мною він часто казав: «На Україні незалежники

такі, як я, це білі круки». З ним я ходив оформляти академію в американців — вони не схотіли імені ВІЛЬНА, кажучи, що в Америці все вільне, і ми мусили трохи змінити назву. В академії я мав нагоду пізнати ближче також Володимира Варламовича Міяковського, киянина, який сидів цілий день і ніч в архіві-музеї і був справжньою душею академії. Він для мене репрезентував наших вчених доби Єфремова, якого він добре пам'ятав. Був також археолог Левко Євгенович Чикаленко. З ним можна було говорити і про італійську літературу, хоч він волів розповідати про свої розкопки в селищі Мізинь.

В академії читав деколи лекції Дмитро Чижевський, і я ходив з ним опісля на вечерю до арабського ресторану (він казав, що голубці, не тільки ті, які ми їли, були арабського походження) і мав довші розмови. Це була людина-енциклопедист (пригадую, як він цитував з пам'яті Барцці, щось про фольклор). З ним часто полемізував на мовні теми Василь Чапленко (чи є в українській мові слово «вшивий?»). Коли я відвідав Чижевського в Гарварді, то був здивований, як мало він знав по-англійськи (виклади вів по-російськи). Коли ми сиділи вдвох в кав'ярні, йому треба було вогню до люльки. Він попросив кельнерку дати йому matches, але наголосив останній склад слова. Вона здивовано запитала: «What kind of cheese would you like, sir?» Це не анекдот, але були й інші дотепи про його побут в США. Він був щасливий, коли повернувся до улюбленого Гайдельбергу. Там я пізніше його відвідав і ще пізніше був радий відредагувати його історію літератури по-англійськи і дати нагоду опісля, як то кажуть поляки, wyglupiać się деяким її рецензентам. Їх, мабуть, заскочило те, що в 1997 р. вийшло нове доповнене видання цієї фундаментальної праці (об'ємом на понад 800 сторінок).

Дуже часто на доповідях УВАНу бував Василь Барка, який при кінці виголошував поетичні, але дуже розумні завваження. Приїздили також Олександр Оглоблин (великий ерудит, якого «академічна поведінка» дуже іритувала Івана Л. Рудницького) і Олександр Архипенко (який зовсім добре говорив нашою мовою). Пригадую, як на одній конференції Міяковський мав доповідь, в якій цитував багато з російських джерел — російською мовою. Роман Смаль-Стоцький, який сидів недалеко, шептав собі: «Чому він це робить —

вредний старік?» Всі ці постаті, тепер майже забуті, дуже збагатили світ тридцятилітнього студента. І він про них пам'ятатиме до смерті.

Коло академії так само крутилося багато молодих людей — Яків Гніздовський, який жив близько нас, молоденька Марта Богачевська, Іван Фізер (який вже тоді цікавився психолінгвістикою), а зі старших — Євген Маланюк зі своїм гарматним словом. Та моїми найближчими східняцькими друзями стали Юрій Лавриненко і Григорій Костюк, від яких я багато скористав при писанні дисертації. Адже вони були живими свідками розгрому. Вони знали Хвильового і, мабуть, потім заздрили, коли архів ВАПЛІТЕ дістався мені, а не їм. Я опрацьовував його всього на протязі двох тижнів і багато дечого не міг розібрати. Вони краще знали ту добу і вони не мали вузьколобої ментальности. Та де тепер їхня спадщина і де цей багатющий архів ВАПЛІТЕ, і хто його далі дослідить (коли вже Любченко перестане бути «ворогом народу»?). Архів-музей УВАНу так само дуже багатий, та може, і його з'їдять миші.

Яків Якович (хоч він був західняк, але, як і всі інші свідняки, вживав деколи свого «по батькові») був ще неodrужений і жив близько Амстердам Авеню. Там він хотів мені подарувати одну свою картину, але я купив за 30 доларів іншу — олійну (яка тепер варта понад 1000). На тій же вулиці, в катедрі St. John the Divine, спочиває прах Гніздовського. Він був дуже цікавою людиною і тим, що англійці назвали б нонконформіст (радянський словник подає дослівне лише значення — «сектант»). Він був новатором в мистецтві і мисленні. Куди пізніше він переслав мені копії приватної листовної полеміки зі Святославом Гординським про наше церковне мистецтво. Пригадую, як раз він не погоджувався з атакою Шевельова на нашу провінційність, а раз просив мене звести його з Чижевським, щоб подати йому проект транслітерації слов'янських мов. Я йому відрадив це робити і лишити цю актуальну тоді проблему — лінгвістам. Вся моя дуже маленька мистецька збірка складається або з подарунків, або з картин, які опісля зберегла моя мама. Серед них є подарунок від Нестора — Олекса Новаківський, від китайця Дейвіда — китайські рисунки, зі Львова — Бутович, Кульчицька

і Труш, та з Гуцульщини — різьба Шкрібляка і Корпанюка та мідяна згарда. Від канадця Гирлея — дві акварелі. Є у мене також фото доброго портрета батька роботи Василя Масютина. Всі вони дорогі для мене не тільки як художні твори.

Юрій Володимирович Шевельов приїхав до Нью-Йорку, здається, в 1950 році і відразу пішов до Гарварду (пригадую, як мій професор Сіммонс сказав мені: «Я хотів спровадити цього блискучого лінгвіста до Колумбії, але мене побив Якобсон і взяв його до Гарварду»). Я листувався з Шевельовим, коли він був ще в Швеції (не забуду, як він нас скритикував за наші помилки в його рецензії на книгу Ваяна в АННА-ЛАХ). Коли він причалив до Нью-Йорку, я ходив з ним по Бродвею, і він конче хотів купити книжку про американський етикет. Ми не могли її дістати (потім я зрозумів, що у Швеції, не так як в Америці, етикет дуже важливий). Шевельов став професором у Колумбії, коли я вже відїхав. Та ми далі листувалися, і він лишився моїм гострим, але завжди справедливим критиком і, навіть, ментором. На жаль, ми рідко бачимося, але невпинно листуємося.

Найближчим моїм другом остався Іван (він мені не простив, що я не міг бути хресним батьком його сина Петруся). Він зі своєю першою дружиною Джоен перебрали наше мешкання на 98-ій вулиці. З Іваном ми часто ходили на прохід по Бродвею (коло Колумбії від цієї вулиці не був такий вульгарний, як внизу міста, хоч там вона ставала славним Бродвеєм). Пригадую одну дебату-суперечку про еміграцію. Іван обстоював, що він завжди остане емігрантом, а я пробував переконати його в доцільності асиміляції. Ми не погоджувались і пізніше, коли славна багатокультурність була заведена в Канаді, і я став її неприхильником. Чому? Тому, що я бачив українське гетто, і воно мене не захоплювало (навіть, якщо там зберігали мову і добре танцювали). Я противник гетт (адже й Україна майже стала російським гетто за радянських часів). При кінці я сказав у нашій розмові: «Своє гівно не смердить», на що Іван відповів: «А мені воно смердить». Пригадую ще одну розмову на ту тему з Ігорем Шевченком, який мене запитав, чи нам не треба очищувати (to sanitize) наше гетто (він вжив іншого слова). Моя відповідь була: «Мабуть, ні, тому що це неможливе».

Українці в Канаді не хотіли бачити, що лише засимільовані (напр., губернатор Канади Рамон Гнатишин) могли відіграти провідну роль в Канаді (дивімся також на американських євреїв). З Іваном ми не раз дискутували також «діяльність» (якої тоді було повно серед емігрантів) і «творчість». Ми годилися, що вони є здебільшого несумісні і що забагато діяльності не сприяє творчому зусиллю. Раз ми розмовляли на більш філософські теми. Іванові чомусь не подобалася книжка відомого філософа Карла Поппера «The Open Society and Its Enemies», в якій автор, хоч і критикував марксизм, атакував Іванового улюбленого філософа Гегеля, а посередньо також ще більш улюбленого В'ячеслава Липинського. Іван сказав про книжку, вживаючи «гри слів»: Popper is quite porrusock (Поппер говорить нісенітницю).

Мій осуд діаспори (тоді вживали майже завжди слова еміграція) може здаватися декому надто гострим і несправедливим. Нагадаю, що я пишу тут про 1950-ті роки. Пізніше зайшли в діаспорі певні зміни на краще (гетто стало меншим). В 1970-х роках я співпрацював з Канадським Інститутом Українських Студій, який був витвором діаспори. Однак і тоді моя співпраця не була зовсім успішна, бо я таки не належав до діаспори. Своєї натури я змінити не міг і не хотів. Чомусь мені було легше бути «безродним космополітом». У всякого своя доля! Тепер «космополітизм» у нас погане слово, але і сьогодні всі нації пробують поєднати його (він тепер панує на Інтернеті) зі своєю рідною культурою. Я був і є переконаний, що культуру можна плекати лише на рідній землі, у рідній мові. Зберігати її на чужині (хоч таке прагнення зовсім зрозуміле) доводить лише до халтури і до музейної її вартості. В США і Канаді є дуже багато етнічних оаз новоприбулих імігрантів (не тільки слов'янських, але італійських, китайських і інших). Ніхто їм не перешкоджає в їхніх стараннях, а політики й ті, що при владі, навіть дають їм гроші, бо потребують їх голосів при виборах. Але всі ці оази є поза mainstream (головною течією) країни. Серед них є мистці і письменники, які належать до панівної культури (бо пишуть по-англійськи, чи виставляють свої твори в кращих галереях — в Канаді і США існує маленька література, яка вийшла з українських коренів). Часом ті етнічні корені

збагачують американську чи канадську культуру, бо вони свіжі і нагадують читачам про давню і задавлену теперішньою технологією первородність. Коли я пишу ці рядки, торонтські газети повні критики «багатокультурности», яку 25 літ тому запровадив Трудо. Вони слушно вказують, що канадська «етнічна мозаїка» привела не до витворення нової, але до розбиття старої канадської ідентичности. Подібні дебати триватимуть. В Нью-Йорку я часто відвідував книгарню Мирона Сурмача на 7-й вулиці, бо там було для мене гніздо чогось кращого і нашого. Її власник був незвичайно привітливою людиною, яка, крім книжок, також продавала (або давала нам) трохи меду зі своєї пасіки. У нього одного вечора я зустрів пані Янку, стару знайому з Косова (гл. фото з батьком), і ми пригадали собі старі добрі часи.

З Іваном я раз пішов відвідати молодих американських троцькістів. Таких в Нью-Йорку було чимало, бо вже тоді американці мали сумніви щодо Леніна. Коли ми увійшли до помешкання, Іван побачив на стіні великий портрет Троцького. Наші американські господарі не знали, коли Іван назвав їм правдиве прізвище Троцького. Серед таких студентів був тоді Майкл Лютер, який цікавився українським комунізмом. В Колумбії була гарна збірка українських книжок про українських комуністів, яку по смерті власника (прізвища не пригадую — здається, Гофштейн — що згинув трагічно, коли німецький підводний човен торпедував корабель, яким він плыв до Мурманська) подарували до університету. Іван не любив музики, але я ходив часто до «левиної печери» (Lion's Den), щоб послухати модного тоді «шлягера» The Blue Tango Лероя Андерсона.

Щоб заробити пару доларів, я давав лекції англійської мови новоприбулим українцям. Між ними була симпатична вдова Михайла Івченка, Людмила, яка мені багато розповідала, здебільшого з її нелегкого життя на Україні і в Німеччині, де трагічно зинула її доня.

Вона працювала в «Голосі Америки», в українській секції, якою завідував Никифор Григоріїв. Це був колишній член Центральної Ради, старий емігрант, який пам'ятав мого діда з Праги. У нього були довгі сиві козацькі вуса (у Ветухова були менші). Тоді я вже знав, що вуса — це відзнака козацтва

(Гоголь навіть старався писати щось, що він назвав «Вибритий вус»; про зневагу Мазепи, якого Петро потягнув за вус, я дізнався шойно пізніше). В радіо-програмі «Голосу» хотіли надавати читання української прози 20-х років. Мене запросили, щоби я підготував щось з Підмогильного, на що я радо погодився. Я вибрав початок з «Невеличкої драми», де героїня повісті Марта розповідає про свій сон. Вона каже, що їй снівся чернець, який «підніс руку до її грудей». Коли це відчитано, керівник програми перервав і сказав, що такого не можна передавати на Україну (адже там цькували Підмогильного за «еротику»). Він сказав: «Коли на першій сторінці він хапає її за груди, то ми знаємо, що буде далі». Я даремно протестував проти такої цензури, вказуючи, що це тільки сон. Таки не пройшло. Пізніше мій колега з Колумбії Михайло Терпак перебрав керівництво секції.

Що я не зовсім пірвав з українською культурою — свідчить той факт, що з моєї ініціативи було влаштовано на Колумбії малий концерт українського хору «Думка». Концерт відбувся в Casa Italiana, яку італійська громада Нью-Йорку мала біля Колумбії (українська громада воліла бути біля 7-ї вулиці на давн-тавні). Я був здивований, що на концерт прийшли мої професори — Сіммонс, Мозлі, Стілман і гість з Данії Стендер-Петерсен (який завжди дуже добре ставився до нас, викладаючи по-російськи літературу Київської Русі, в якій він згадував Грушевського). Хор співав добре, і Стілман (уродженець України) сміявся, коли почув, як Сагайдачний *«проміняв жінку на тютюн і люльку, необачний...»* У Стілмана, який ще працював над своєю дисертацією про Гоголя, я слухав цікаві лекції про Ніколая Васільовича і його стихію українства. Та ні Стілман, ні я не знали тоді, що я буду колись кінчати мою наукову кар'єру книжкою про «українського Гоголя». При іншій нагоді, може, все ще в зв'язку з концертом, Стілман мені сказав, що українці ніколи не будуть мати держави — «бо вони вміють тільки співати і танцювати». І справді, до наших танців (особливо козаків у шароварах) я мав чомусь відразу (може, через берлінські Tanzstunden?)

В Нью-Йорку я відновив контакт з дядьком Романом, який, переїхавши до США, став професором у Мілвокі. Ми не тільки листувалися, але я допомагав йому редагувати по-англійськи його нові писання (деякі про радянофільство Романа Якобсона, на які, однак, мало людей звертало тоді увагу.) Щодо Якобсона, то, може, він мав рацію. Не мав рації, коли говорив мені, що Дмитро Іванович був відомий серед пражан як «ein philosophierender ukrainischer Intelligent». Цей інтелегент дав українській науці більше, як його сучасники. В час його візиту до Нью-Йорку я відвідував дядька в готелі, щоб відібрати дарунки, які він привозив нашим дітям, і щоб поговорити про все і вся (він любив остерігати мене перед «хохлами»). Роман задержувався в дуже доброму готелі «Коммодор» і жив по-панськи, хоч, може, не так, як у Варшаві, де він мені казав, беручи таксівку: «Чоловік не свиня — пішки не ходить». Звичайно я з'являвся в його готелі о восьмій вранці на спільне снідання. Зайшовши раз до його кімнати (я був з Ігорем Шевченком), ми побачили Романа зовсім нагим, бо він «робив гімнастику». При мені він показав, як він уміє ставати на голову. «Це не тільки добре для обігу крові, — він пояснив, — але я мушу пережити Сталіна». Сталін послухав, бо помер в 1953 р.

У Мілвокі Роман мав своїх пильних і вірних студентів, яким допомагав. Щойно пізніше я довідався, що під час війни Романові удалося через його зв'язки з Червоним Хрестом в Швейцарії висилати пачки своїм бувшим колегам у варшавському університеті. За те його опісля сенат університету, вже за комуністичної Польщі, запросив назад до Варшави (і він, зрозуміло, відмовив). Для мене він остався далі щедрим і платив добре за мою редакційну роботу. По сніданку в готелі ми зійшли вниз на 42 вулицю, де він чекав на лімузин від баронеси фон Василько з Лонг Айленду, нащадка буковинських Васильків (з Миколою Васильком його батько, а мій дід, і приятелював, і воював). Вже пізніше, в Канаді, приїхала до мене буваша студентка Романа з Мілвокі, неукраїнського походження, і сказала, що вона пише маленький мемуар про Романа. Вона навіть виписала собі ксерокопію його дисертації

з Ляйпцігу про українські прикметники. Мене це дуже зворушило.

17.

В ретроспекті бачу, що мій побут в Нью-Йорку, хоч як плідний для мене, був також для нашої родини нещасливий. Через мою наполегливу працю (крім неї, я також здавав екзамени в Колумбії) я занедбав родину (може, як колись мій батько був змушений це робити). Це відбилось погано на Мойрі, яка занедужала (для неї еміграція була важчою, ніж для мене. Того люди не могли зрозуміти, і вказували на спільну мову Англії і Америки. Мова мовою, а культура — це щось інше). Потім довгий час вона хорувала і трохи вини в цьому було моєї. Влітку 1952 року, коли ми старалися відпочивати в спекотливому метрополісі (тоді ще не було штучного охолодження), я одержав оферту з Торонта. Ми поїхали на короткі вакації на Лонг Айленд, а звідтіля до Канади. Торонто — це не Саскатун.

Мої перші кроки там не були дуже успішні. Засівши в дуже елегантному офісі у Флавел Гавз, я задумувався над тим, як мені прийшлося викладати російську літературу (українську я запровадив пізніше). Незабаром після мого приїзду помер Юліян Генік-Березовський, який вчив українську мову на вечірніх неакредитованих курсах. Дещо пізніше вирінула ініціатива створити кафедру українознавства, але помимо всіх зусиль, зібрано на ту ціль всього 15.000 доларів (далеко пізніше, в 1980 р., подібна ініціатива, яка довела до сильної контрверсії в призначенні професора, також збрала всього 15 відсотків від суми 600.000 доларів. І один і другий раз наша громада фінансово не дописала і я на тому «попікся», бо університет не дивився ласкаво на людей, які не дотримують обіцянки). Зрештою, я завжди обстоював позицію, що університет повинен сам подбати про уведення українознавчих студій без фінансової допомоги громади. Тільки тоді ці студії будуть справді незалежні.

Незадовго по моїм приїзді до Торонта відвідав мене у Флавел Гавзі Євген Маланюк, який приїздив сюди до своєї першої дружини Зої. Від нього завжди віяло чимсь сміливим і життєствердним. Цим разом у мене був гість з Оксфорду, професор Борис Унбегаун. Я познайомив їх і думав, що вони стануть розмовляти по-російськи (Маланюкової англійської мови я не чув). Але я був здивований, коли Унбегаун почав розмову по-українськи (щоправда, він був відомим лінгвістом). Та на моє ще більше здивування він розповів нам, що в 1918р. служив в армії Гетьмана Скоропадського, де і навчився по-українськи (казав, що вранці всі вояки стояли струнко і вітали «Ясновельможного Пана Гетьмана», який їхав на коні). Маланюк розбалакався і про Анну Горенко з Одеси (він сам походив з недалекого Херсону), яка стала Анною Ахматовою. Оба відразу заприятюлися. Унбегаун також сказав нам, що кожна мова живе лише тоді, коли вбирає в себе чужі елементи (французи, на його думку, зле робили, що не допустили чужих слів). Це для мене було щось нове. Пізніше з Маланюком, але без Унбегауна, я був в кав'ярні Concerto, на вулиці Блур, яка опісля стала мені Бродвеєм. Маланюк був в поважному, навіть похмурому настрої і ганив модерне мистецтво. Ми трохи не погоджувалися, але з ним не можна було мати суперечок. Ця людина принесла мені не тільки запах недавнього Нью-Йорку, але і степової України, якої я не знав.

Може, трохи занадто контроверсійно звучала для нашої діаспори моя перша і самотня доповідь в НТШ в Торонті, де я сказав, що наукова пропаганда може зробити з науки проститутку. Бандерівська преса напала на мене («Quo vadis, професоре?») і я навіть одержав анонімку — «Тебе треба повісити» (написану трохи неграмотно по-англійськи). Та я був далі непохитний в моїх переконаннях. За всяку ціну нам треба було вивести наше літературознавство на світову арену. Того не можна було робити із рідного загумінка, де люди себе величали різними титулами і базикали та плавали у фразях. Я добре знав англійське слово bespoke (амер. — custom-made), яке означало «щось роблене на замовлення». (Американець Манковіц вжив цього слова у своєму фільмі A Bespoke Overcoat, бо, справді, у Гоголя Акакій «замовив» собі шинель у Петровича). Багато нашої науки в діаспорі (і за советського

режиму — в Україні) було роблене на замовлення (тих, які мали добрі інтенції, але прагнули утвердити свою вимріяну версію України). Я відчув, і далі свого переконання не змінив досьогодні, що такі твори, писані «на замовлення», не тільки мало кого переконують, але і не можуть бути суто науковими. Я пробував дати щось інше, нове, і я знав, що і мій батько, і мій дід мене зрозуміли б. Та хай історія судить всіх нас.

Після мого виступу в Торонто Роман написав мені чи не останнього листа, в якому (зовсім зле зрозумівши мій виступ) сказав, що не можна ніколи порівнювати науку до проститутки (а чим же вона була на радянській Україні?). Ну, добре. Роман (якому вже в Нью-Йорку всюди ввижалися зловісні чужі інтриги і навіть агенти), здається, відчув, що в мені він втратив того, який таки не навчився ходити по паркетах нашої діаспори. Нема ради! Чомусь і ця наша родинна історія закінчилася по-гоголівськи — суперечкою між «двома Іванами», які себе таки любили.

* * *

«Чого тільки не розказують! Якої давнини не викопають! Яких страхів не наговорять! А таки ж ніде, мабуть, стільки див не розказувано, як у пасічника Рудого Панька». Але Рудий Панько слухав, бо добре знав, що *life is stranger than fiction!*

ПОСТСКРИПТУМ

Коли мені було сім літ і я жив з батьками на селі під незабутньою стріхою, я пробував писати і видавати газету, назви якої не пригадую. В ній був і певний текст, і рисунки. Це була моя перша спроба стати журналістом. Читачами були батько і мама. Я мав велике з того задоволення.

Сімнадцятилітнім хлопцем, учнем академічної гімназії у Львові, я став видавати журнальчик «Світанок». Ним можна було похвалитися, хоч тираж був, здається, не більше 25 примірників. У ньому теж співпрацював мій шкільний товариш Іван Лисяк-Рудницький, який тоді звався лише Лисяком (а часто й Іванчиком Лисяком). Так ми бажали висловити свої погляди якраз у такій журнальній формі і знайти читачів і прихильників серед товаришів. Не пригадую, чи ми мали великий успіх, але само писання, редагування і друк на циклостилї давали нам не тільки задоволення, а також справжню насолоду.

Тепер, коли минуло від того часу 60 літ, я знову повертаюся до ролі журналіста, і то з давнім молодечим завзяттям. Чому — читач дізнається згодом — якщо він чи вона дочитають все до кінця.

Окрім передруків із «світанку», я рішив додати дещо з записів в Англії і деякі «колонки», написані мною в 1996-97 роках для однієї київської газети (скільки надій було тоді — якщо не втрачених, то досить глибоко відчutih). З різних причин не всі ці колонки були надруковані. Деякі з них затратили трохи свою актуальність, але все-таки вони писані не лише для поточного дня. Може, реставрація цих журналістичних спроб пригадає про перші писання мого друга, покійного Івана (його есеї тепер читаються на вільній Україні, до якої він таки не дожив) і знайде своє зацікавлення — бо інакше треба б їх кинути до коша, а цього ніякий журналіст не хоче робити. Отже — «на ясні зорі, на тихі води!»

СВІТАНОК

*Тижневик молоді державної гімназії з українською мовою навчання
5 травня 1937, число 1 — ціна 15 сотиків.*

Дорогі друзі!

В часі, коли наново відроджується в нашій школі товариське життя, появляється перше число «Світанку». Яка його мета? Ціль одна — щоби дати в нім вам такий зміст, що всіх згуртував би, всіх однаково зацікавив.

У нашій гімназії має викристалізуватися з молодця — інтелігентний українець. До тієї цілі зорганізовано також світлицю та інші гуртки. І кожний з нас, як кожний інший юнак, мусить кудись звернути свої заінтересування, мусить кудись спрямувати свою молоду енергію. А одинока дорога, куди він може її спрямувати — це праця. Праця в першій мірі над собою, як приготування до майбутньої діяльності, до майбутньої праці для загалу, для свого народу. Але праця в повнім того слова значінні, а не пуста фразеологія про неї. У цих словах міститься все. Ми маємо дати всьому загалові освіту і добробут, вітчизні — культуру і нас, характерних і сильних морально і фізично людей, людей з защеплюючою в серці христовою етикою.

Щоби, одначе, стати повновартісним членом народу, треба виробити в собі сильний мужеський характер, правдиву інтелігенцію та набути знання. Саме таких людей нам треба. Цього вимагає від нас сьогоднішня хвилина і ми повинні це зрозуміти.

Знаємо, що чекає нас іронічна критика за ці слова. Але вона нас не вразить. Ми зате хочемо почути щире слово правди з уст товаришок і товаришів, як провадити наш часопис, щоби він для всіх був займавий (ширше про те в анкеті). Бо ми хочемо дати вам усе, що кого цікавить, хочемо дати вам жмут слів, що захоплять вас. І ми не сумніваємося, що більшість буде врадувана появою часопису, що має скріпити наше молоде життя. Не сумніваємося, що побудимо вас до правдивої, життєрадісної праці і саморозвитку.

Ю. Л.

«Дозвольте мені ще раз послухати музики»

(у 180-річчя народин В. А. Моцарта)

Такі були останні слова великого музичного генія Вольфганга Моцарта. Цього року минає 180 літ від його народин. Моцарт — це самотній в історії музики творець, що виявив свій талант у всіх напрямках. усюди залишив незрівнянні зразки. Написав 10 опер, з яких найславніші — «Викрадення із сераю», «Весілля Фігаро», «Дон Жуан», і «Зачарована флейта». Окрім того, залишив 41 симфонію, 25 концертів, 18 сонат і безліч фортеп'янових творів. Він погодив у своїх творах італійську м'якодіяльність з німецькою глибиною і створив щось зовсім нового. Але, перш усього, треба подивляти його життя. Як восьмилітній хлопець акомпанує він батькові на концертах і об'їздить світ. Він був чудесною дитиною. І надії, покладені в нім, не завели. З-під рук молодого хлопця вийшов геніальний менует, а в 26 році життя компонує «Викрадення із сераю». Життя молодого мистця — це життя артиста, що живе тільки для творення краси. Його життя нічим не сплямлене, мов життя янгола — янгола, що, вмираючи, скомпонував на славу божу безсмертне «реквієм». Але про нього не можна багато говорити, не можна багато розписуватися, бо тривало воно тільки 35 літ. Можна тільки сказати, що це був самотній геній, що своїм життям і творами запалив світ краси, мов метеор. Це був чоловік, що торкнув найніжніші струни нашої душі і показав нам собою кращий світ. Коли хочемо в нім знайтися, слухаймо музики Моцарта. Жаль, що вибранці богів живуть коротко, що не живуть вічно.

*«Те, що задержимо для себе, втратимо, а те, що віддамо
другим, остане для нас назавжди»
(Аксель Мунте).*

ЖИТТЯ МОЛОДІ ЯК ЖИВЕ І ВИХОВУЄТЬСЯ МОЛОДЬ СВІТУ

*Ось тут подаємо уривки
з вражінь французького,
п. Жоржа Ферре,
з його прогульки
по вінчестерським коледжі.*

В товаристві моїх провідників-учнів я обійшов коледж. По дорозі подивляв я старі забудовання з 14 ст. (в цьому столітті закладено школу), що надають йому поважний вигляд. Тільки руханкова заля була нова, побудована в модернім стилі, як також заля для хворих. По просторих подвір'ях бігали групи юнаків, граючи в мяча чи в крікета.

Втім, професор, що даліше сам впроваджував мене, звернув мою увагу на велику скриню, що стояла при вході. «Тут кидають учні рештки снідань і їх дають бідним». «А тут,» пояснював далі, «в цій залі відбуваються гутірки на різні теми, а щотижня відбуваються дебати з запрошеними гістьми. Наші учні мають повну свободу слова, навіть у справах політичних, бо тут приготується їх до парламентарного життя.»

Мене вразило те, що тут ніде не бачив я зверхників. Та професор пояснив мені, що по той бік Ля Маншу ця раса зовсім вимерла. «Наші учні є зовсім свободні, вони знають, що мають працювати».

Даліше говорили ми про англійське виховання. «Ми дуже багато часу присвячуємо, — викладав мій співбесідник, — фізичному вихованню. У нас спорт є трактований на рівні з умовою працею. Він у нас обов'язковий — він розвиває в юнаку те, що ми, англійці, називаємо «духом тіла». Наприклад, в дружині копаного м'яча індивідуальне зусилля спрямовується до спільної мети. Кожний працює якнайліпше для дружини. А це ж вихідна точка соціальної солідарності, якої ваги ви не заперечите. Крім того, в змаганнях заангажована честь, до якої ми, англійці, прив'язуємо велику вагу. Однак, побіч того ми не забуваємо науки. Не забуваємо про науку музики, що дає почуття гармонії, ввели ми в програму деякі ручні роботи, напр. столярство, бо вони розвивають справність учнів, побуджують замилювання до ремесла. Побіч

цього, головну увагу звертаємо на науку англійського. Ціль нашого виховання така, щоб кожний учень по укінченні коледжу вмів, як треба, розрізати добре курку, заграти щось на скрипці, направити перерваний контакт, перекласти латинський вірш, прочитати французьку книжку, заграти в крікета і дати боксерський удар. Мають вони і найглибшу пошану перед традиціями Англії і незрушиму віру великої нації в майбутнє. Чого ж більше можна жадати?»

Я вповні признав рацію. «У нашому коледжі, — продовжував він, — хлопці встають рано о год. 6.45, беруть зимний душ і ідуть на коротку лекцію. В годині 8.15 в каплиці, аж потім снідання. Година 9.30 — початок викладів — до год. 1-ої. Пополуднева праця це читання, спорт, і вечором — гутірки. Але ще одна важна заввага — ніколи учень не може дармувати. Джентельмен не повинен мати цілковито вільних хвилин. Манери роблять людину». «Чи всі учні у вас добре вчаться?» — запитав я його. «Переважно так, а коли якийсь з них не вчиться, я звертаю йому увагу, що праця його не вистарчає. Коли він дальше не вчиться, я кажу йому ще раз переробити лекцію... А потім кажу йому, що гупо наражати себе на лиху опінію зі сторони професорів і товаришів. Це напевно помагає».

«Ви трактуєте хлопців як мужчин, — завважив я, — а в нас дуже часто молодих мужчин трактують як дітей». На цім ми закінчили нашу милу розмову.

Вечором був я на публічній диспуті в коледжі на таку тему — «чи треба боронити село перед інвазією міської культури?» В дискусії забирали голос майже всі ученики. Потім в їхнім гурті розговорився я про різні справи. Вони були зі всім добре обізнані. На моє питання, чи спорт не перешкоджає їм в науці — відповіли «коли ми набігалися на площі, тоді до науки приступаємо з яснішою головою.» На питання, яка найважніша прикмета в житті людини — я дістав різнородні відповіді, як — воля, віра, приязнь і т.ін. Наше прощання було дуже сердечне. Я покидав коледж з жалем, під вражінням чогось суцільного, певного себе і здорового.

Про такі відносини ми можемо тільки мріяти. Багато води пропливе ще в Тамізі, доки ми зачнемо такими самими очима дивитися на школу, як молоді англійці на коледж. Як довго учні і також родичі глядять на школу тільки як на конечне лиху, так

довго буде учень лише дівваком, а вчитель найбільш запрацьованою людиною в державі.

*«Ми повинні бути, мов дорогоцінні килими. Чим більше топтатимуть по нас, тим кращими треба нам бути»
(Гауптман).*

СЛАВНІ УКРАЇНЦІ

*Тут писати будемо
про тих славних українців,
про яких мало знаємо,
або зовсім забули*

Ю. Л.

Марія Башкирцева

У 70-тих роках минулого століття ціла культурна Франція захоплювалася молодою дівчиною, Марією Башкирцевою. Ця дівчина, дотепами якої любувався Гі де Мопасан, а якої талант подивлялися Анатоль Франс, Бастієн Лепаж, Флері і інші, це українка. Вона, дочка багатого полтавського шляхтича, вже від 10-го року життя перебувала за границею. Виховується під доглядом французької гувернантки, та не забуває про вітчизну. З любов'ю вслухується в звуки народної пісні, бо «нагадує мені село, — пише вона, — сльози тиснуться до очей, ось вони потекли і я щаслива.» Але химерна доля судила інакше. Коли їй було 10 літ, сказав ворожбит до її мами — «твоя дочка буде зіркою». Ці слова глибоко запали в душу дитини. Від 15 літ почалася трагедія Марії. Її, малу золотоволосу дівчинку, огорнула велика жадоба слави. «Треба мені зробити так, щоб всіх захоплювала не лише моя туалета, але й слава,» — вона пише. І коли на карнавалі в Ніцці її, 17-літню дівчинку, вибрали королевою краси, вона не вдоволяється тим. Все стремить безупинною працею до цілі — до слави. Зачинає всього вчитися. Свою мистецьку кар'єру починає в Парижі. По місяцях праці дістає нагороду на виставі образів — золоту медаль. Стає славною — всі про неї говорять. В 1880, коли мала 20 літ, її образ «Жан і Жак» купує Люксембурський музей. Здається, все добре — відкрита ясна дорога в житті. Та Марія впадає в сухоти, що змусили її так скоро вмерти. Вона не покидає праці і науки, студіює фізику і анатомію, читає Байрона та Стендаля, захоплюється Лівієм та Гомером, оплакує смерть Цезара і Наполеона. Окрім того — малює і здобуває собі загальне признание.

Та чи весь час виявляла себе Марія українкою? І так, і ні. Радше ні! Вона стала наче без вітчизни — космополіткою. І тут її найбільша трагедія. Трагедія, що її пережив Гоголь, геніальний порив Марії лишився безплідним, бо вона забула про одно — лише техніка може бути інтернаціональна, а мистецтво все мусить бути

побудоване на національній основі і культурі. Париж починає її нудити, «бо тут все низьке, все можна купити, навіть славу». Так сохла українська квітка на чужині.

Щойно при кінці життя вона зрозуміла свою трагедію і наново стала українкою. Анатоль Франс найбільш влучно окреслив життя Марії — «вона вилетіла зі свого кубла і забула про нього, хоч все тужила за ним».

На смертній постелі мріє Марія про Україну — «там би я нарисувала образ краси України». Останнє її слово — вітчизна!

Залишила по собі «дневник», про який славний англійський політик Гледстон сказав, що це одна з найкращих книжок 19 ст. Анатоль Франс так писав про її смерть — «це було щось дуже прикрого і сумного, а я думаю, що її тінь блукає даліше по світі, повна поривів і надій...»

ЩО ЧИТАТИ?

Юрій Липа — Нотатник

(новелі, том перший).

Перший том «нотатника» містить шість новель, всі з історії української революції. Ці новелі — це шматки людських життєписів з бурхливих, повних пригод днів революції. Хоч як багато цих пригод і хоч як вони не раз цікаві, а все-таки не вони головна річ у книжці, де у центрі поставлені духові переживання героїв. Тут треба підкреслити хоч би оповідання «Рубан», де знаменито представлена у заголовній постатті душевна боротьба між двома силами — почуттям дисципліни у офіцера української армії й анархічною розгнuzданістю степового отамана.

«Нотатник» цікаво буде прочитати кожному, але передусім можна його поручити старшим товаришам, які напевно будуть ним захоплюватися, хоч звернуть увагу також і на деякі недостачі книжки — у композиції, і на далеко нерівний літературний рівень поодиноких оповідань.

Ми

(літературний чвертьрічний журнал — книга 5, за зиму 1936).

Журнал «Ми» — це лектура виключно для старших товаришів, і то таких, що цікавляться шляхами сучасного українського письменства. Але для таких це джерело першорядне. Чому це так, говорить сам добір співробітників журналу, якими є кращі молоді прозаїки й поети поза границями радянщини. Твори, надруковані в «Ми», мають таку вартість, що не шкодило б сягнути й до попередніх випусків журналу.

Переходячи до 5-ої книги, мушу передусім згадати про знаменитий романтичний репортаж Андрія Крижанівського про «історію одного вагону». Що це за репортаж і про який саме вагон мова, не скажу, щоб не зменшити цікавості евентуальних читачів. Окрім нього, приносить число два інші оповідання та вірші, спосеред яких — найкращий Антонича. Панове товариство — позір! Памятайте журнал «Ми»!

Улас Самчук — Віднайдений рай

Автор прегарної «Волині» видав збірку новель переважно з міського життя. Цікаво обсервувати під час читання, як автор-волиняк реагує на велике європейське місто — Прагу, де тепер перебуває. У його новелях видно реалізм, простоту думки і гарний стиль. Мова Самчука не вироблена, багато у ній чужих висловів. Зате його порівняння дійсно мистецькі. Деякі з новель, як «По справедливому», захоплюють нас живою акцією, чудовим описом і плястиком, інші, як «Останній могилян», своєю філософією.

Читаючи їх, дуже багато скористаємо, бо хоча й не можуть вони нам дати того, що «Волинь», то все-таки пізнати в них мистця. А читати їх будуть радо всі, старші і молодші.

Іван Лисяк (Рудницький)

Примітки (1997)

Мову і правопис моїх і Лисяка-Рудницького дописів до «Світанка» не змінено.

Статейка про Марію Башкирцеву написана під враженням есея Дмитра Донцова — «Звихнена слава», що був надрукований у «Віснику».

З інших дописів варто згадати «Прапори мають» Ф. Горникевича, переклад репортажу про Кеймбрідж фон Ігерінга, передрук вірша Максима Рильського «У суботу море грає» і інтерв'ю Івана Лисяка-Рудницького з керівником драматичного гуртка про театральну виставу «Заколот». При кінці — спорт і шахи.

НАРИСИ ДО НОВОЇ УКРАЇНИ

*(Недавно відшукав я оці записки, з таким наголовком. Писані 1942 р. в Англії.
Як 23-літній студент я доволі сміло дивився вперед)*

Щойно тепер, коли я пригадую собі, чого нас вчили на лекціях історії, я бачу, як однобічний був мій підхід до історії. Що важніше, ціла українська молодь (я не був винятком) одержувала, а радше одідичувала той суб'єктивний, своєвласний підхід до історії взагалі, а до історії України зокрема.

Наше традиційне наświetлення власної і світової історії було завжди сильно націоналістичне. Причина цього ясна — як полонений нарід, ми знаходили єдиний вихід для нашої гордості в національній свідомості і шукали оправдання для наших амбіцій в славному і гарно змальованому нашому минулому. Наслідком цього є те, що наші історики не тільки переборщували героїзм наших предків, але почали плекати культ того націоналістичного освітлення історії, думаючи, що цим вони заслужаться народові. Як бездержавна нація, наша увага зовсім природно була звернена на вічне питання: «Як здобути нашу незалежність, як досягнути державність?» Дальше наша цікавість не йшла.

Тому що на протязі цілої нашої історії наш нарід старався досягнути ці дві речі зі зброєю в руках і тому що всі наші сусіди вживали цих самих середників, ми обожали тільки наших героїв зброї. Козаччина стала нашим улюбленим періодом, повстання — мрією, кров наших ворогів — вином нашої молоді.

У всесвітній історії ми вишукували революції як наші вибрані теми, ми подивлялися бунтарів і завидували людям сильної руки, що зуміли досягнути те, чого ми так прагнули.

Така наука історії не дала нам зденаціоналізуватися — ми все ще заховавши «козацьку кров» і були готові пролити її за Україну. Та що з того? Чи ми досягнули свої мрії, чи таке виховання приблизило нас до досягнення їх?

Ми мусимо з'ясувати собі, що цілий світ стоїть тепер перед великою зміною. Ця зміна є головно в думанні про людське життя і його істоту. Може, народи, виховані так, як ми, побачили, що таке виховання не доведе до нічого. Ця зміна в думанні принесе з собою зміну в підході до історії. В новому світі не буде місця на вузькі націоналістичні почування, які впоювали нам наші історики. Історію українського народу і всіх інших народів треба буде

наново написати. Стару історичну догму, що ненависть і взаємне винищування, сила і панування є призначенням людини, заступить нова істина — що любов, взаїмна поміч і соціальна рівність є правдами життя народів.

Синтетично-філософська інтерпретація нашої історії була в минулому звужена до простого правила — всі ідеї, рухи і постаті, що боролися проти наших сусідів, яких ми вважали ворогами, що воювали в обороні власної землі — були справедливі, оправдані і славні.

Всі, що діяли в противному напрямку — були зрадниками, засудженими на забуття і смерть в пам'яті народу. Це виховувало в нашій Україні покоління очайдушних горлорізів і брак відповідальності і самокритики. Тут ревізія конечна. Нам треба буде мати синтетичні образи людей як людей (Мазепи, Сагайдачного, Хмельницького), нам треба побачити помилки і прикмети наших героїв у новому світі.

...

*What is a man,
If his chief good and market of his time
Be but to sleep and feed? A beast, no more.*
Hamlet

А. Вернімося ще раз до відвічного питання про істоту людини. Ми думаємо, що людина побіч тіла має безсмертну душу і що життя стає можливе, коли людина має не тільки доволі хліба, але може також розвинути свій дух. Та пригляньмося до цього ближче.

Чи ми свідомі своєї безсмертної душі? Чи ми живемо так, як голос душі нам каже? Сучасне суспільство не дає нам змоги, бо сьогоднішня цивілізація Європи побудована виключно на матеріальних вартостях. Перш за все, кожна людина мусить мати доволі їсти. Тим, що деколи вона має забагато їсти, ніхто не переймається. Духове виховання занедбане. Відношення молодії людини до мистецтва, літератури, церкви і політики майже таке саме, як до спорту. Мотивами є цікавість, мода і звичай. Часто

модерне виховання вбиває всяку змогу духового життя. Та якщо ми вищі від звірят, то мусимо жити духовим життям.

Б. Така аналіза є однобічна і невірна. Те, що ти говорив про людську вдачу, не зовсім правда. Людина не совершенна. Твій ідеал може бути правдивий, але він не до досягнення. Тут треба великої відваги і терпеливості.

А. Є моменти в історії, коли люди можуть приспішити або сповільнити цей процес нового думання. Ми тепер в такому моменті. І нам треба його використати.

Б. Але як?

А. Передусім доказати, що ми вільні від ненависти наших братів, і тільки спільно з ними можемо зробити крок вперед. Зрозуміти, що політика це не якась гра, що ми повинні бути свідомими наших безсмертних душ, які належать до нас і до Бога, а не до родини, вітчизни, держави чи церкви.

Б. Чи ти думаєш, що на місці багатьох національних держав постане інтернаціональна унія народів?

А. Ні, така унія європейських народів була б штучною. Та ми мусимо прямувати не так до держави, як до людства. Це не означає, що держава непотрібна — в ній можна розвинути свою культуру і економію. Та, може, варто створити понаддержавну ментальність. Говорячи практично, в майбутньому світі росіяни, українці, поляки, чехи і англійці не будуть ненавидіти себе взаємно, хоч вони задержать свої національні риси. Може, любов заступить ненависть.

Боже, дай мені терпеливість слухати цих глупих і бідних людей, цих маленьких і слабких хробаків без душі і без духа, які плазують по землі і не бачать неба над головами своїми. Які говорять, що їм слина на язик принесе, які не знають і не чують, в яких часах ми живемо. Люди, для яких тільки тісне особисте життя дає вдовілля і розривку, які не мають надії ані в людину, ані в Бога, ані в ніщо, люди, які живуть з дня на день, як звірята. Ох, яка гидота це все, мерзенне і низьке! Ось тобі і світ! І люби свого ближнього як самого себе!

Вудбрук, 27.1.1942.

ЗАГУБЛЕНІ КОЛОНКИ

Мое зацікавлення журналістикою дуже давнє, але щойно по закінченні моєї наукової праці я серйозно почав думати і навіть писати «колонки». Може, колись хтось їх надрукує на Україні, а може й ні. Деякі з них, тут надруковані, нагадують долю Гоголевої «загубленої грамоти». Та вони не художні, а радше прості. Дві колонки, друквані тут, втратили свою актуальність (бо колонки — це відгуки на вчорашні події), але вони тут друкуються з чисто автобіографічних причин. В них видно моє нове зацікавлення — не тільки піснями, але і «порпанням» і «копирсанням» таких дослідників, як покійний Мечислав Гаско. Слово «копирсання» (воно є у Котляревського, Квітки і, вочевидь, у словнику Грінченка) мене манить, не тільки лексично (лексика привела мене зладити український тезаур, це щось краще від словника синонімів), але і етимологічно (чи воно походить від копирза — *zaenkischer Mensch, Gruebler?*), — мабуть, за Котляревським, пишучи все це, «я сам в ад копирснув».

ЖАЛІБНА ПІСНЯ

Коли до мене наближалася вісімдесятка, я став чимраз більше слухати наших пісень. Десь 10 років тому мої студенти подарували мені платівку з народними піснями (советського виробу). На ній була невідома мені пісня, яку я полюбив — «Ой, попливи, вутко», я став її наспівувати. «Вутка» зворушила мене не тільки своєю мелодією, але і словами. Перша строфа — «Ой, попливи, вутко, проти води прудко, та розкажи матусеньці, що я умру хутко...» — звучала, як temento mori! Це слова молодої дівчини, в якій є сильне передчуття смерті. Її голос і слова повні жалоби. Яка причина того? Неясно. Невідомо, чи хтось покинув молоду дівчину. Згадка про батька, матір і братика не каже нам багато. Дівчина згадує родину і пташок, які не приносять доброї вістки. Кінець пісні дуже зворушливий — «вістоньки не буде. Десь за мене, молодую, на віки забудуть!»

Який сенс цієї пісні? Мені вона промовляє, бо в ній нема причин того великого нещастя молодої дівчини. Всякий соціальний і побутовий та історичний контекст тут відсутний. Просто молода людина розкажує про своє горе, яке вона сприймає врівноважено, хоч боляче. Подиву гідний стоїцизм. Витривалість, але не зневіра. Не можна забути, що це каже молода дівчина — її доля торкає нас, бо вона «на віки забута» і не стане матір'ю, як інші дівчата. Все передається без великої емоції, спокійно. Така її доля.

Пізніше я шукав коментарів на подібні пісні — такі зойки тривоги. І нічого путнього не знайшов. Всі радянські і не-радянські дослідники завжди вказують на суспільну причину людського нещастя (може її, бідну селянку, хтось «експлуатував?»), все у нас зводиться до родинного, соціального, історичного пояснення людського горя. А де самі люди? Вони майже не існують, бо вони — члени громади, колективу. Нонсенс! Адже люди мають свої задушевні погляди, переживання, мрії. Не все можна пояснити суспільним явищем. Шукав я також за іншими подібними піснями і знайшов лише пару бурлацьких, де нікому так не горе, як бурлаці молодому. «Бувайте, бувайте, та не забувайте. Мене, молодого, щораз споминайте...» Цього нещасного бурлаку супроводять соснові пороги, як вутку — пташки. Невідомо куди. Не важно, чому так сталося, а важно зятямити злу долю. Не нам змінити її на краще. Про неї можна співати лише жалібну пісню. Вона знайде слухачів

серед інших бурлак і нещасних молодих дівчат, і всі вони відчують, що тривога — наша неодмінна супутниця.

ПРО ПОЕТА-ДОСЛІДНИКА

Прочитавши в пресі про смерть Мечислава Гаска, поета і автора «У колі Шевченкових та Гоголевих друзів» (1980), я подумав про нього так. Оскільки відомо мені, він не належав до дисидентів, а в ранній молодості був переконаним комуністом. Мабуть, польського походження, Мечислав Едмунтович пройшов довгий і важкий шлях. Написавши цю книгу, він, однак, відважно поставив певні, досить добре одукоментовані здогади про те, що Шевченко і Гоголь могли бути знайомими і що гурток Брюллова при академії мистецтв у Петербурзі потребує більше розшуків і досліджень.

Такі спроби за радянських часів (і в діаспорі також) вважалися за небажане «порпання» або й «копирсання» в біографіях людей, яких ставили всім за ікони. Деколи неукраїнським письменникам (Марієтти Шагінян) щастило опублікувати відомості (про які, напевно, наші науковці знали, але мовчали) про Шевченкову любов до Ганни Закревської. Та чи варто про те писати — адже Ганна була заміжня жінка?? На щастя, тепер таке ставлення до біографій наших видатних письменників міняється. Може, хтось напише, за Марією Струтинською, дослідження про жінок в житті і творчості Івана Франка. Та Мечиславу Гаскові треба помертвено признати і честь, і хвалу за його відвагу. Бо без неї наукові досліді — зовсім ненаукові, а стерильні.

При кінці — такі фото.

Я волів би вживати галицького слова «світлина», замість російського «знімок», але хай буде інтернаціональне слово ФОТО. Додані тут фото не є висловом притаманого деяким автобіографістам самохвальства, а радше документом небуденного життєвого шляху від хлопчика в Україні до студента за кордоном, солдата і, вкінці, професора. Не йшов я, як більшість наших людей на Заході, хресною дорогою ДіПістів, а досить небувалою орбітою не то втікача, не то шукача пригод в світі. Бажаючи колись стати журналістом, я не розставався з фотокамерою, бо вона найбільш об'єктивний свідок подій. Тому майже третина світлин, поданих тут, — робота автора.

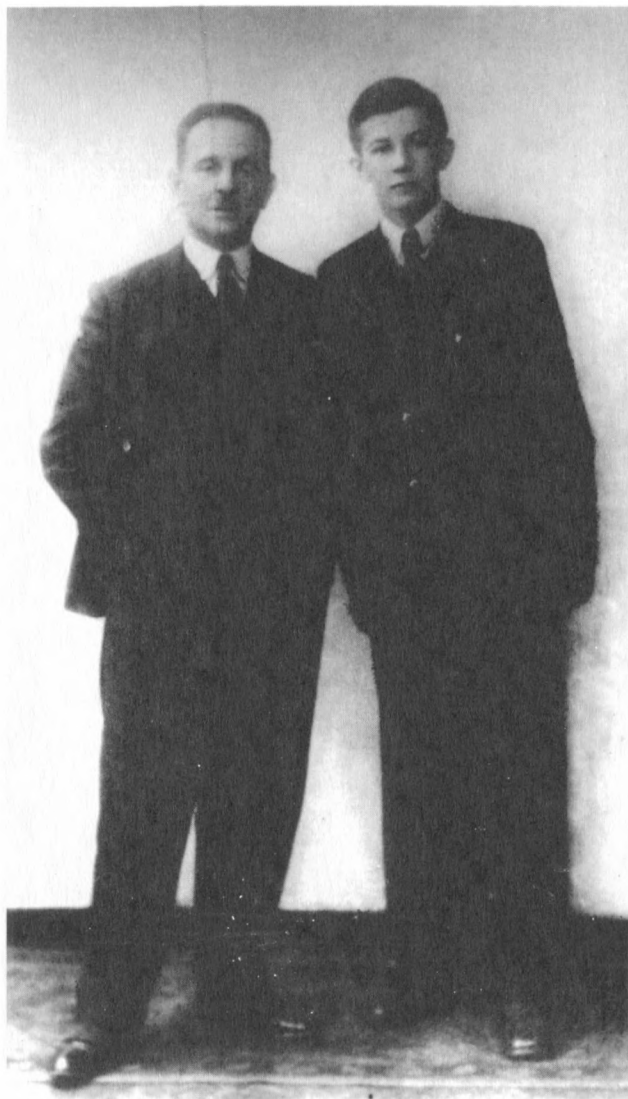
с

На руках у мамы – 1919

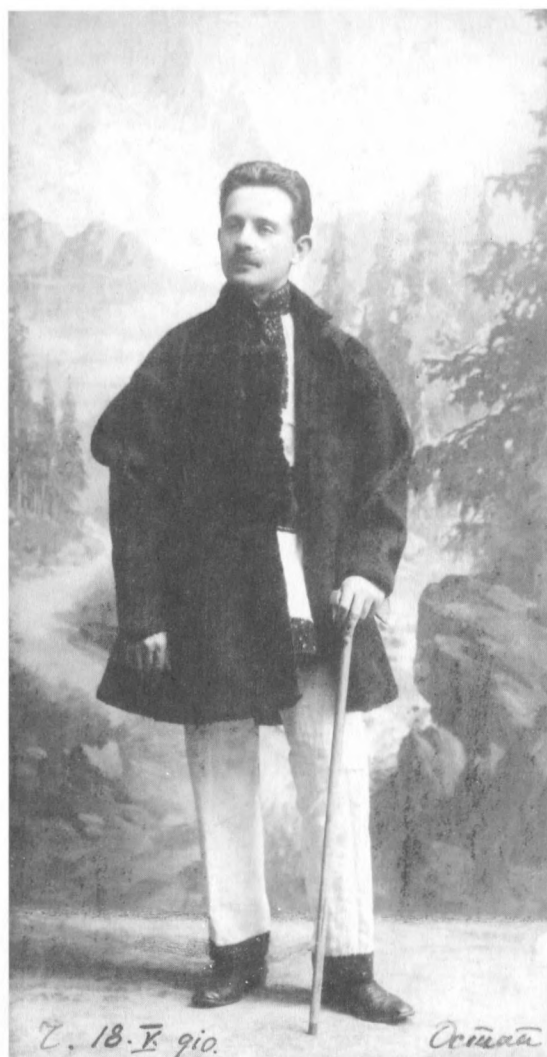
Перед концертом в честь Шевченка (1930)

3 татом — 1935

Орися в Чернівцях — 1908

В гуцульському вбранні — 1910

О.Л. з дружиною – 1910

З родиною на уральпі — 1916

*Дрогоїі Армії на добрий спомин
різдвяних свят 1906. тато Стефан*

Стефан Смаль-Стоцький – 1906

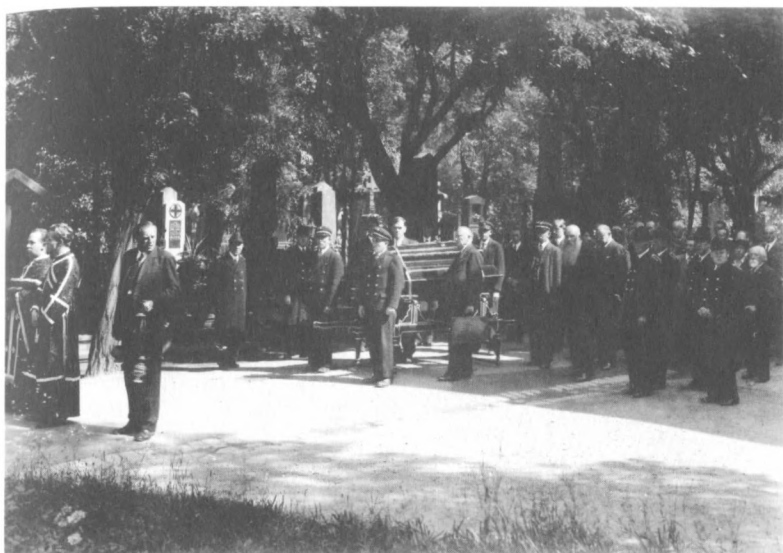
Славні буковинці — С. Смаль-Стоцький і М.Василько — 1910

Дідо в робочому кабінеті – 1924

З дідом — 1938

Похорон С.Смаль-Стоцького в Празі — 1938

Роман Смаль-Стоцький

Капітан 95 Регіменту вийшов на перекур — 1916

«В саді козацької казарми, 29/8 1916»

Полева Служба Божа напередодні революції – 1917

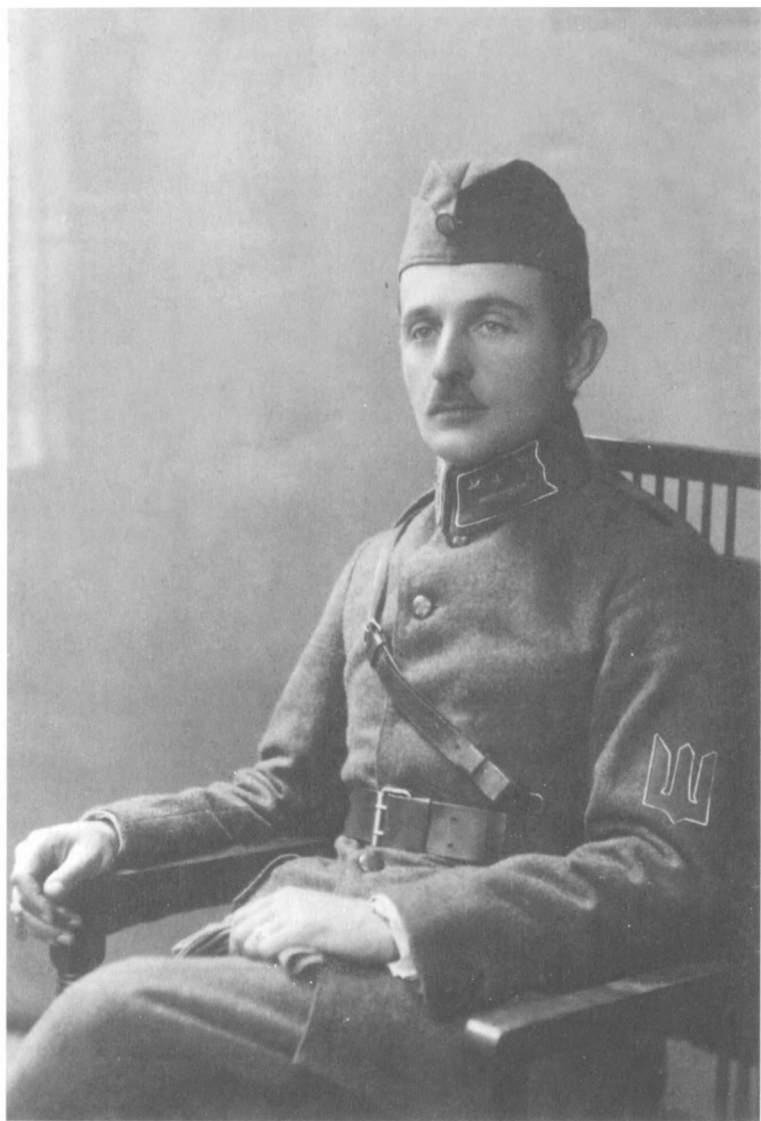
З ахрикнузем Вільгельмом і УСС-ами на Україні – 1918

Австрійський
Арсенал
Вішівський М.
ПРИЯТЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДА.

К. 28.1.1918 м. Ж.Б.

Василь Вишиваний

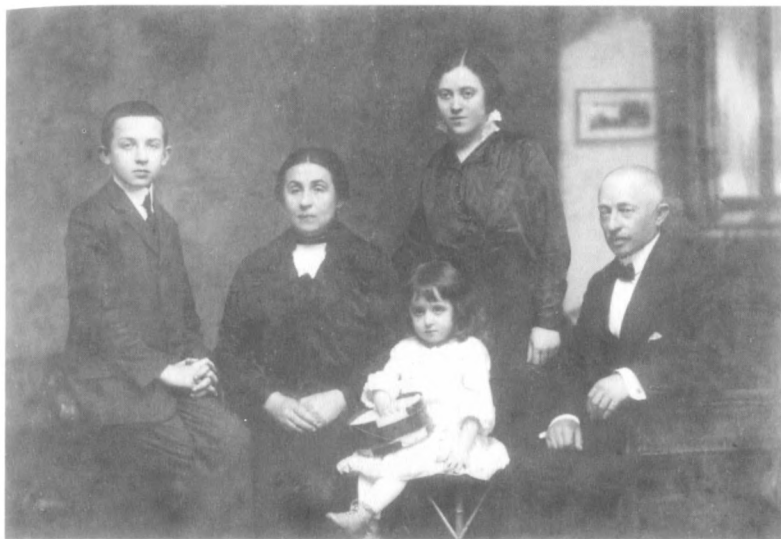
Батько – старшиною УГА

Наша хата на Волі — 1924

Мама годує курей

Родина діда Михайла Луцького

Краса Львова — будинок Національного Музею

Гімназисти чи батяри? – 1935

Відкриття пам'ятника Франкові — 1933

Промова Остапа Луцького на кооперативних зборах

У милому товаристві

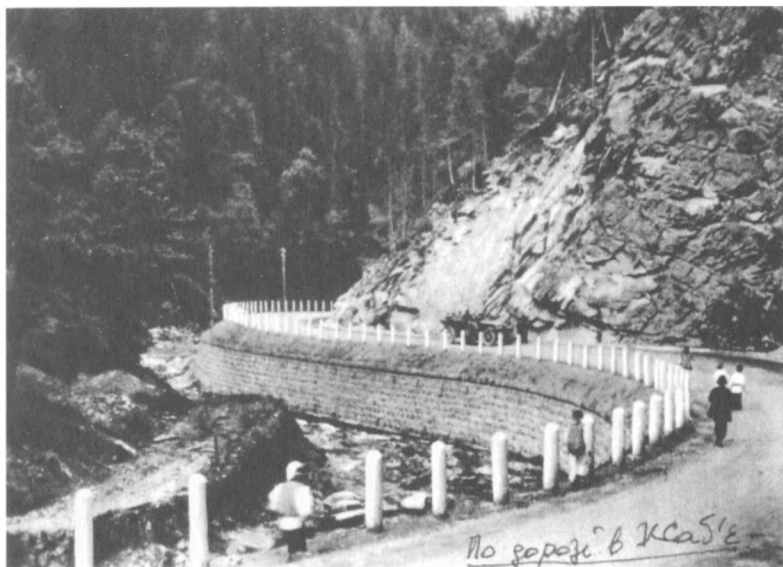
Портрет О.Л. роботи В. Масютина

По матурі — два Рудницькі. Вгорі, зліва — Юрій Рудницький,
зправа — Іван А.Рудницький.
Внизу — професори — Ю.Опільський і Г.Бальк. Юрія Рудницького
и Генріха Балька розстріляли нацисти.

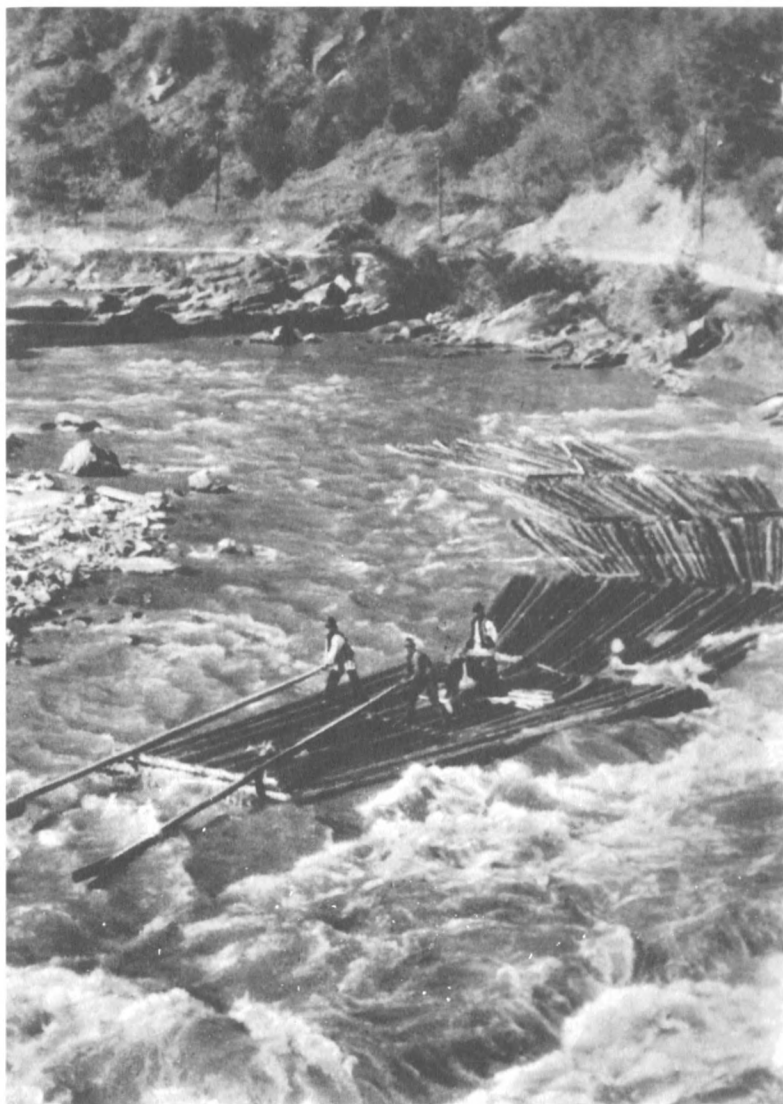

Хата в Косові

По дорозі в Жаб'є — 1936

Дараби на Черемоші

Гуцулочка — Фото відзначене в журналі «Світло й тінь» 1936

Рим — Piazza del Popolo

Ha Kanpi – 1937

З батьком в Парижі – 1937

Βχία αο Jardin de Luxembourg

Управа Українського Наукового Інституту в Варшаві
Сидять зліва — гість Б.Лепкий, О.Лотоцький.
Стоїть посередині — Роман Смаль-Стоцький.

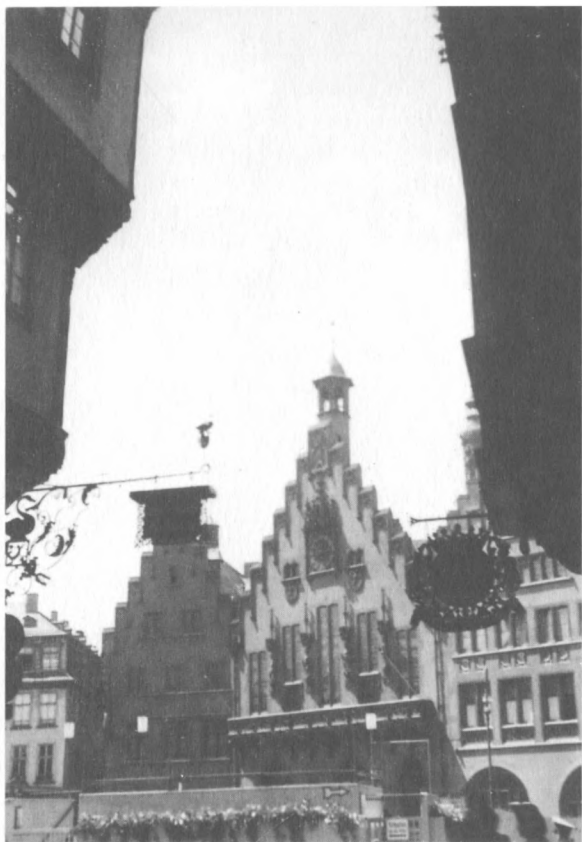

Берлін — 1938

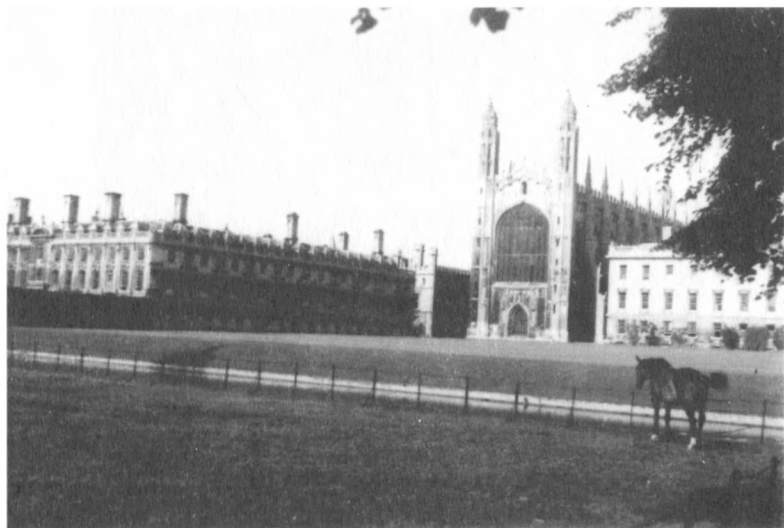
На розі Унгер ден Лінден і Фрідріхштрассе

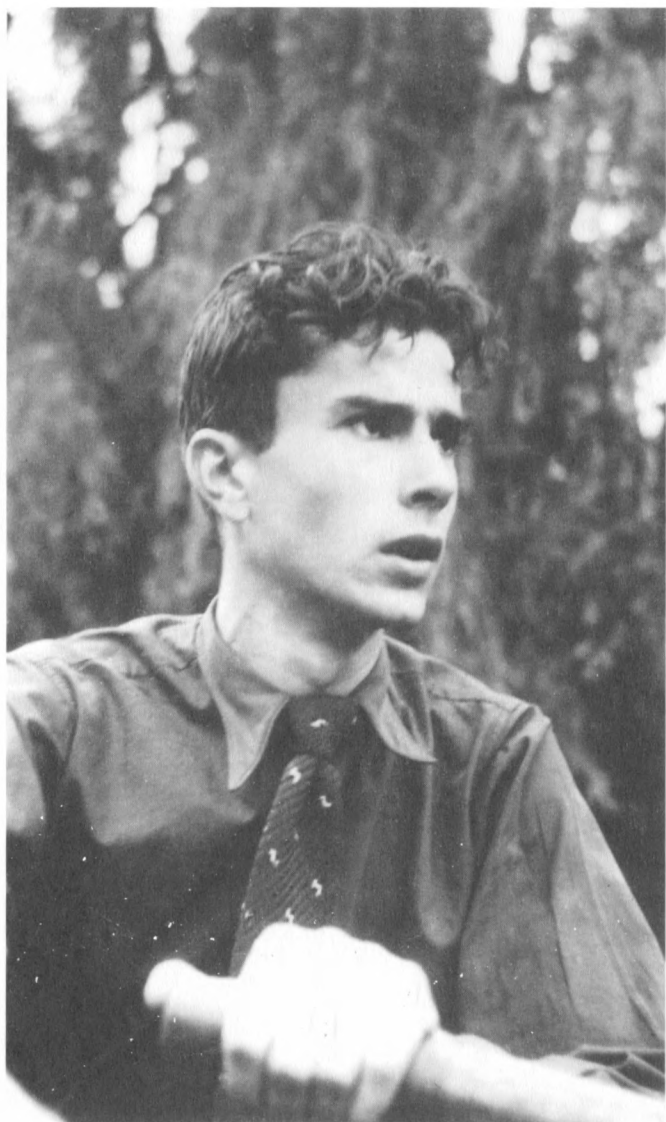
Франкфурт — Ремерберг (де ставлено «Гамлета»)

В Кеймбріджі — 1939

Кінгс Коледж – Кеймбрідж

Жан П'ер Данно веслуе

Будинок Парляменту в Лондоні

Збомбардований Бірмінгем — 1942

Мойра

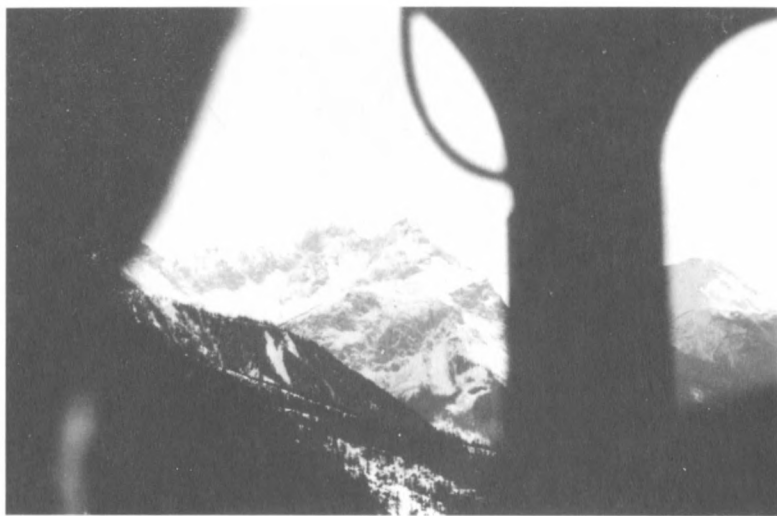
**«Пам'ятайте, не забувайте життям знедоленого Музиченка —
17.10.44». Спомин по Іванові П.Музиченкові, м.Самарканд,
вул.Енгельса н.60 (3 табору в Йоркшір).**

В британській армії – 1944

Зустрічаю Кліша в Ервальді – 1946

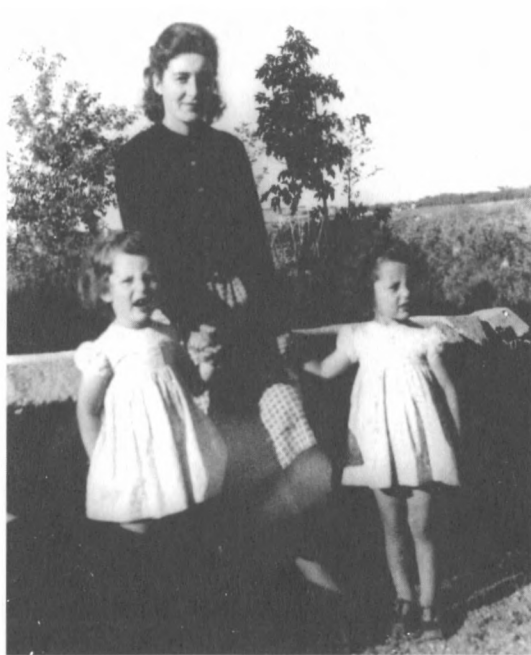
Вид з ушкодженого кабля над Цугшпіце

Мойра з близнятами, Лондон — 1946

Викладач англійської літератури в Саскатуні — 1948

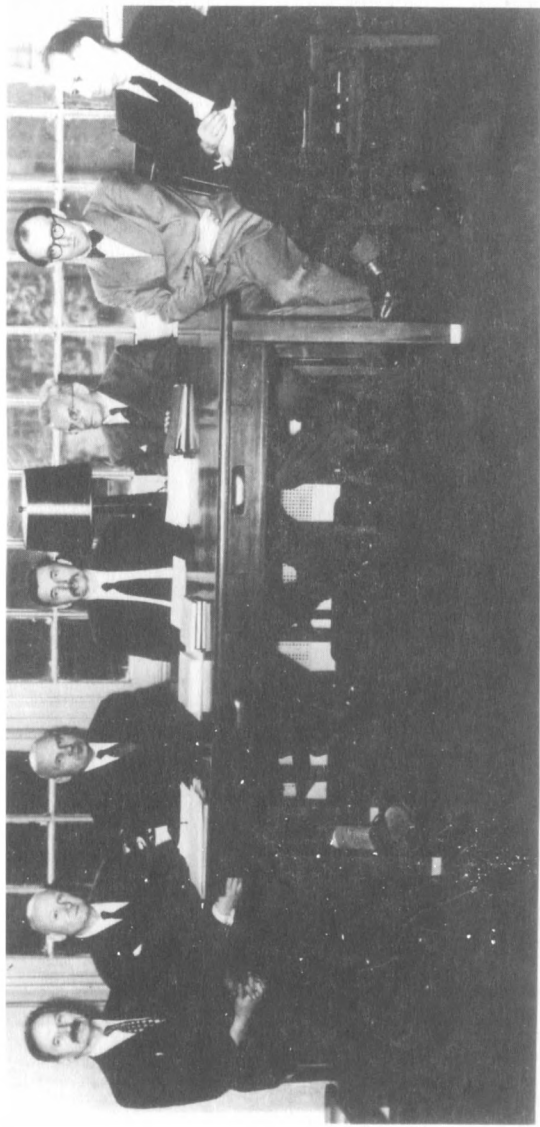

Перед хатою без водопроводів – 1948

Кемпус Колумбійського університету

Управа Української Вільної Академії Наук в Нью Йорку — 1950

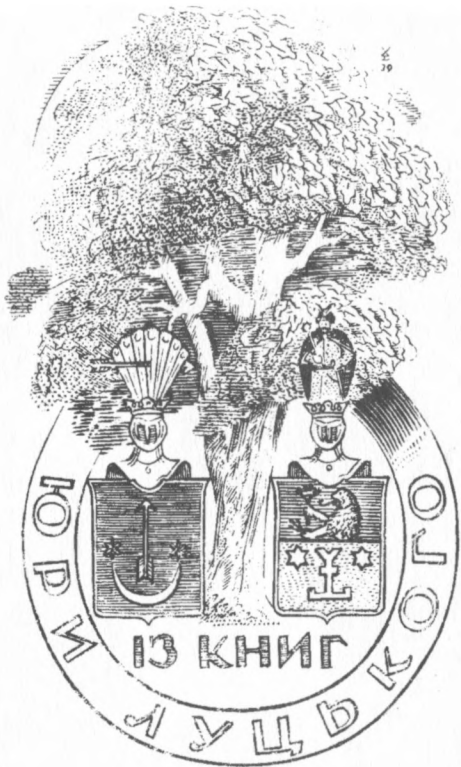
Зліва: А.Чикаленко, Ю.Луцький, Д.Горняткевич, М.В'єтухів, М.Косенко, А.Биковський, В.Міляковський

Зі студенткою в Торонто – 1952

З Борисом Оттокаровичем Унбенбауном – 1910

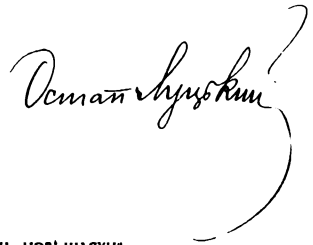
Екс-лібрис роботи Ніля Хасевича — воїна УПА

ПАВЛО ТИЧИНА

ЗОЛОТИЙ ГОМІН

ПОЕЗІЇ

(ЗБІРКА ЗВІРОК).

A handwritten signature in cursive script, reading "Павло Тичина", enclosed within a large, thin, hand-drawn bracket that curves from the top right down to the bottom right.

ЛЬВІВ—КИЇВ 1922.

„НОВІТНЯ БІБЛОТЕКА“ № 42. ЦІНА НА СЛАД ВИД. СПІАКИ „НОВІ ШЛЯХИ“.

Підпис О.Л. на збірці Тичини

Котлас 26.X.1940

Дорога Ірино! Сердечно дякую тобі за всі
передати у шибівську торгую. Мене сидіти закін-
чилися адміністрації вимі трикутом - без кот-
фіційних майна і з дозволом на перепишку.
Нарешті кофу вислати замість: де ви темер, або
Орино і волана Мартуто і як жити? Зірво
жити без вірної відповіді на це питання. Все
темер моя найближча проща до Вас і всіх
знайомих. Тому й пишу на адрес Сисей. Не
знаю, чи вдаретка з Москви дійшла на стару
адресу нашу до Любови. Не знаю, як добро буде тут,
може все й скоро підешо гай. На великій ва-
пазон трону пелюкати відшестати а коли це
можливе то й вислати поштою: рукавиці, 2 па-
рки старого сіня, кілька одкроток, тришки цукру
і 20 рублів. Або я ручка відшестати скоро,
може й задоволенням мене ця посилка,
тому посилайте тільки це, що тільки. Ко-
хати, слово за слово, щоб висказати все, що
має і мов до Вас. Прощаю Вас, Кокоші, - це
чужо і благословлю. - Подорожувати Сисей і
всім (але "адреса?"). Переказати цей лист
також адміністрації Ірино. Письмо! Ваш
Осман

Подарунок Якова Гнізовського

ЛЮДИНА Й КУЛЬТУРА: КОМЕНТАР ДО ОДІССЕЇ УКРАЇНСЬКОГО КОСМОПОЛІТА

*До последнего часа
обращенным к звезде —
уходящая раса,
спасибо тебе!*

М.Цветаева

Мемуарний жанр у нашому письменстві якось традиційно перебуває на полегшувачиних правах. Пригадується засвідчене сучасниками невідоме обурення Миколи Вороного, коли раз у запалі кав'ярняних балачок, яких він, подякують, був неперевершеним майстром — іскрометно-імпровізаційним, дотепним і артистичним куди більше, ніж у поетичних текстах, — хтось із заслуханих молодших узяв та й бовкнув простосердно: Записали б ви це все, Миколо Кіндратовичу, таж таке цікаве життя за вами, які зустрічі, які люди... Вороний побуряковів з урази: Це що ж, виходить по-їхньому, він уже не годен писати своє власне? Епізод прехарактерний — дотепер в українській літературній свідомості залякла непорушною бозна-коли всталена ієрархія жанрів (чи не рудимент так і недовижитого нами, за Д.Чижевським, класицизму?), згідно з якою безсмертної слави (читай — згадки в підручнику історії літератури) вартує єдино «своє власне» — не в значенні «прожите й передумане» (жити ми, як незаперечно довела українська історія хочби й цього, минаючого століття, не любимо й не вміємо, думати й поготів), а — намарене й нафантазоване (це-бо таки воістину «своє власне», чого не сконфісують ні в тюрмі, ні в таборі!), — висловлюючись по-західному, fiction (дослівно — «вигадка»), плюс, розуміється, поезія з драматургією... Писання ж, не позначені, як ото радянським «знаком якости», віднедавна обов'язковою налічкою «всі постаті й події в цьому творі є виплодом авторської уяви», — тобто спогади, листи, щоденники, есеїстику, біографії: все те, що зветься non-fiction, — ми не вельми святкуємо й, нічтोजе сумняшся, скидаємо кудись на зади, в «додатки», в набрані петитом примітки — для «спецкористування» істориків з філологами (радянська школа й читача на те відповідного зростила — знаю на позір цілком інтелігентних «технарів», які з Франкового 50-томника чесно викупували тільки перші 25 томів, бо ж решта, мовляв, — то вже «для спеціалістів!»).

Марне розводитися про очевидне — про те, що мемуаристика не «також література», а, генетичне беручи, і є власне — література, література sui generis, із якої всякого роду «фікшини» «єсть пішли» аж ген-ген пізніше (Гомер робив те, що ми назвали б «літературною обробкою» зацілілих усних переказів

про троянську війну, це, приблизно, якби хтось став укладати «Літопис УПА» (десь у наступному столітті, — а про християнську традицію то нема що й казати, бо чим є Євангеліє, як не збірником спогадів, тільки дуже суворо відредагованих?), — чи про те, що з плином часу «нон-фікшин» навіть тієї самої письменницької персоналії не раз знаходила в нащадків не менш, а то й куди більш вдячний відгук за власне — «фікшин» (на гадку одразу ж спадає обпикаючий — чого не скажеш про синхронну йому прозу! — «Щоденник» О.Довженка — втім, не так давно й Т.Конвіцький звирявся, хоч і не без трепету, що щоденники Жеромського йому читати цікавіше, ніж романи, а Вірджінію Вулф нинішні британські критики уже цілком безстрашно величають геніальною есеїсткою, а от романісткою — не більше ніж видатною; подібно й наш скандаліст І. Костецький, над усе цінуючи в мистецтві безпосереднє особистісне самовираження, свого часу ризикнув поставити Лесині листи вище од її драматургії, — яке блюзнірство, вигукнула б — та й вигукнула! — українська інтелегентна громадськість, — і перелік таких прикладів можна розтягти на грубеznий том, була б охота!). На додачу, якраз наше століття з його засиллям масово тиражованої брехні, інакше — пропаганди, цього невідпорного інструмента, яким влада побиває незалежну думку і якого недарма так відрухово-гідливо на дух не зносить Ю.Луцький, і то не тільки в науці (припускаю, саме тут причина його розтягненого на життя «невдалого роману» з журналістикою — Ю.Луцький з натури не журналіст, він спостерігач, а це таки різниця), — саме це століття закономірно зродило, на противагу, особливо болісно-гостру потребу (і замилювання!) в «нон-фікшин» — вигаданому, а відтак і не «кривому», кажучи мовою судових протоколів, свідченні зацілілої «мислячої тростини» про свій час. Біографії й автобіографії закрудили списки бестселлерів, за читомістю побиваючи «вигадане», в літературній критиці розбуявся біографічний метод (листи, щоденники, дитячі фотографії, рахунки з пральні — все жаждиво вигрібається на світ божий в марній надії реставрувати живу людину), «Архіпелаг ГУЛАГ» і «Щоденник Анни Франк», «Поневолений розум» і «Виволанці землі» (цілком, до речі, не знані українському читачеві) увійшли до списку літературної класики ХХ-го століття нарівні з «Уллісом» чи «Будденброками», — підперті, крім усього іншого, довічним благословенням тих мовчущих читацьких мільйонів, кому, як сказано в присвяті Солженіцина, «нестало життя про це розповідати», — і, либонь, уже випадає ствердити, хай і не без вагань, що в історико-літературному сенсі наше століття буде назване віком панування мемуарів — аж до поглинання ними традиційного «чистого» «фікшину» включно, як це, наприклад, відбувається в романах М.Кундери...

Українське письменство, одначе, в цілому зосталося цим глобальним процесом непорушене. Запізно стали приступними загалу безцінні (не лише для істориків!) спогади В.Винниченка й П.Скоропадського чи, скажімо, життєпис Надії Суровцевої* — запізно, щоб зробитися в культурі розпізнавчими знаками своєї епохи: вакансію вже встигли посісти «знаки», позичені у сусідів (замість Суровцевої, наприклад, — є Гінзбург, так само ж «колимчанка»...). До

того ж, ясно публікована останніми роками мемуарна літературщина, надто писана професійними «живими» письменниками, мала б остаточно знеохотити читача до подібного роду лектури, привчивши його до думки, що мемуари пишуться невдахами, життєвими банкрутами з геть затраченим змислом реальності — на те лиш, аби наостанці похапки, як студент перед екзаменом, сяк-так правдоподібно виправити собі біографію на героїчний штаб (всі ми хочемо собі подобатись, авжеж!). Надмірна авторська перейнятість власною особою взагалі протипоказана літературі, але якщо в «фікшин» ще існує сума прийомів для її укривання, то в «нон-фікшин» таких прийомів просто нема. Істинні твої мотиви проявляться, мов на рентгенознімку, а вже зашореність, самовдоволеність бездумність сяятиме навсібіч, як неприкрите грішне тіло, — кому ж охота споглядати стриптиз каліки! (Моя б воля — я б приймала до письменницьких спілок не за «валом» написаного й видрукуваного, а — загадавши кандидатам невеличкого, на сторінку-дві есейчика про себе: практика показала, що для багатьох і багатьох наших штатних літератів це завдання абсолютно непосильне — люди відучилися думати навіть про себе самих непозиченими словами). Ймовірно, «нон-фікшин» першою відмирає, як від нестачі кисню, від уражаючого суспільство духовного розтління — розпаду на мільйони маленьких здичавілих егоїзмів, неспроможних мати ні спільної мови, ні спільної пам'яті, — жоден із котрих зосібна негоден, відтак, сповістити іншим нічого, що мало б загальне значення. А позаяк десятиліття тоталітарного експерименту досить успішно перетворили Україну саме на таку купу комашні, то не доводиться дивуватися, що, за поодинокими винятками, справжня українська «нон-фікшин» досі творилася, головним чином, на еміграції — байдуже, в «першій», «другій» чи «третьій» її хвилі.

І не в історичній, сказати б, значущості особистого досвіду тут справа, як остаточно переконуєшся, читаючи спогади Ю.Луцького, — не в тому, щоб говорити «голосом мільйонів» (табори радянські — табори німецькі — табори ді-пі: Ось, мовляв, як це було...), від чого згадані мільйони буцімто мають несказанно зрадіти (в нас і досі, по оба боки океану, шпаряться кубометри спогадів за цією невіглаською інерцією — «про що», а читають їх — хіба авторові родичі та знайомі). Звісно, в «середньостатистичній» українській (чи й ширше — східноєвропейській) судьбі людини, народженої зараз по першій світовій, усі ті зонно-баракові декорації епохи з супровідними геополітичними струмами присутні неминуче, і в Ю.Луцького вони також раз у раз нагадують про себе — то фотокопією батьківського листа з котласької пересилки, то пронизливими сценками з Йоркширського табору військовополонених (тим пронизливішими, що виписаними цілком відчужено, «очуднено» — в майже —

---

* А мемуари Є. Чикаленка, повну «Книгу спостережень» Є.Маланюка, «Дар Евдотії» Докії Гуменної, «Дім над кручею» І.Качуровського (наймоторошніше, що я читала про другу світову в Україні), «На карнавалі історії» Л. Плюща — все беззастережно добра, часами й першорядна література! — так у нас досі й не перевидано...

інопланетянській рецепції «англіка з Коломиї», на очах у якого діється щось химерне й незрозуміле. Полонені «совети» тягнуть оберемками з міста до табору хліб на сухарі, і він ніяк у них не допитається, навіщо, — естетичний ефект далеко дужчий, ніж якби автор, українським звичаєм, ударився в патетичні інвективи на адресу «країни трудящих», де трудящі майже тридцять літ не вилазили з хронічного голоду). Тобто, читач-історик, зацікавлений насамперед фактографічним матеріалом, безперечно знайде тут чим поживитися — чого вартує сама лиш розповідь про місію молодого Габсбурга до України в 1918 році, в супроводі Луцького-старшого! Та й ціла одиссея Луцького-молодшого країнами й континентами, епохами й культурами, здумати лишень: галицьке міжвоєнне, нацистська Німеччина, Британія 40-х, Америка 50-х! — Вже сам маршрут звучить як зміст підручника світової історії ХХ-го століття!.. А проте смію стверджувати, що унікальність спогадів Луцького, їхня значущість для сьогоденної української культури і — last but not least, як кажуть любі авторовому серцю англійці, — читачьке «задоволення від тексту» полягають аж ніяк не в унікальності представленого нам прожитого життя (в основному, прожитого — бо Юрій Остапович, як він, за «східняцьким» звичаєм, воліє себе йменувати, вже розпочав підведення підсумків і підбиття рахунків: теж, до речі, один із симптомів життя удатного, справдженого, — того, яке людина творить собі сама, щоб на схилку згортати його в питомому, ненадсадно-спокійному ритмі — за законами композиції, як художній твір).

За першим разом проковтнувши рукописа (одним духом, ласо облизнувшись і з жалем подивившись на останню сторінку: більше нема!), я досить довго не могла «вирахувати», в чому його своїстий, невідпорний особистісний чар: стилістично ж бо — майже сухувата простота й лаконічність, подеколи навіть конспективність (дався-таки взнаки англійський вишкіл «безпристрасної обсервації!»), мова так само, вважай «без запаху» (тільки з легким нальотом нестак галицизмів, як невитравних слідів англійського синтаксису), і — ні тобі незглибимих мислительних накрутів, що то вхлипують у себе, як у воронку смерча, ні навіть скільки-небудь розлогих рефлексій, без котрих ніколи не обходяться українці, виховані російською літературою з її комплексом навчительства, — словом, сценарій документального фільму, та й годі (тут-таки й «світлини» — готові кадри)! Ні моралі, чи то «сили», як казав Скворода, ні бодай належно твердого наголосу на власних ціложиттєвих трудах над упровадженням українського письменства в простір світової культури — есе те взагалі якось неподобне зосталося «за кадром», умонтоване в строкатий колаж нарівні з іншими реаліями: Колумбія, «українофільство» Мозлі, Маланюк, що на ходу їсть мед зі слоїка на нічній мангеттенській вулиці, водночас «щось пристрасно пояснюючи», грошові клопоти, архів Любченка, — десь за всім тим здиміла, розпорошилася цілість і вагомість власного діла (а між тим — тут уже мушу забрати голос як людина, котрій випало кілька семестрів пропіонерствувати «у пущі», викладаючи українську літературу по американських університетах, доти з такою дисципліною геть незнайомих, —

якби не підготовлена Ю. Луцьким — ученим і перекладачем, редактором і упорядником — багатотомова бібліотека англomовної україністики, де — і першорядні переклади першорядних письменників: Коцюбинського і Хвильового, обох Кулішів і Підмогильного, а ще — Зайцевської біографії Шевченка, і «Підпільних есеїв» Є.Сверстюка, таких важливих для визнання заходом українського дисидентства, і якби не авторські монографії «Між Гоголем і Шевченком», «Літературна політика в радянській Україні: 1917-1934», і не розкішна, ах, яка ж розкішна антологія «Шевченко і критики» — от уже й дух забиває перелічувати, а я ж згадую тільки те, чим послугоувалась сама і що рекомендувала читати студентам! — одне слово, якби не Ю.Луцький, то нині, коли на Заході врешті з'явився об'єктивно запотребований інтерес до України — коли, за саркастичною формулкою П.Тичини, «вони питають, чи єсть у нас культура», — не мали б ми напoxваті й скільки-небудь пристойних манжетів — одягнути у відповідь: Бігме, правда!). От про це і повідав би нам статеченцько, а він натомість — про те, як із Чижевським на голубці ходили... Несерйозно якось — чи, перефразовуючи славнозвісну тютю Мотю, не по-українському (по-українському було б — щопівсторінки тицяти читача писком у власні безсмертні здобутки, аби не забував, як у фольклорній притчі, що — дали-таки йому яечко, дали, і не просте — золоте! — І в такому-то році, і в такому, і в такому, надруковане там-то, в такому-то журналі, таким-то видавництві такого-то університету, — оце по-нашому!). Отут я, здається, і втямила, в чому унікальність спогадів Ю.Луцького — як і цілої його постаті — в українській культурі ХХ століття, — а одночасно й причини його по-дів'яцьки блаженного в цій культурі одинацтва, його відпiрности, внутрішньої й дольової, на всяку спробу прищипити його на який-небудь звичний класифікуючий контекст — чи то на душно-пилюжний плюш віталень галицького міжвоєнн'я (хлопчик із порядної родини, внук С.Смаль-Стоцького, син молодомузівця...), чи на його зотлілий еміграційний аналог («Quo vadis, професоре?»). Сформулювати це можна досить просто: Ю.Луцький є, з ласки долі, — стопроцентово, абсолютно, в чистому вигляді — людина культури. Просто, одначе, це тільки звучить і, при нашій сучасній мовній та поняттєвій здичавілості, вимагає пояснення — з добрий трактат завбільшки. Спробую коротко.

Насамперед, це навпростець пов'язано із місією «впроваджувача в чужі світи», про яку Ю.Луцький вибачливо каже, що вони «не були для нього чужими». Це і є — голос людини культури *par excellence*. Бо жити в культурі автоматично означає бути космополітом, себто чути «у себе вдома» в усій світовій культурі нараз — іншого способу немає, і зоставатися «культурником» виключно-українським — непорозуміло штивніючи або ж харапудячись, як сільська коняка від автомобіля, на вид усього «чужого», — так само неможливо, як зоставатися ошатним, ні разу в житті не глянувши на себе в дзеркало. Тому в дев'яности випадках із ста те, що ми безмісно величаємо культурою (особливо в підрадянську добу), є в дійсності аматорствуючим просвітянством — художньою самодіяльністю духовних колгоспників. Культура ж, натомість, є

сфера абсолютної свободи духа, між тим, і свободи від ідеології (ідеологія — будь-яка! — завжди «колгоспна», завжди лімітує, обгороджує простір думки червоними прапорцями: далі не вільно! — оскільки протистоїть інакодуманню, тоді як культура відкрита навстіжно, і єдине, чому протистоїть, — це хаосу, руйнуванню: припускаю, саме в цій принциповій анти-ідеологічності, інакше культурності, й крилася причина конфлікту Ю.Луцького з основною масою еміграції, в устах якої оте саме високоштильне «Quo vadis?» без труда прочитується як пастухове — до товару: «А куди?! А зась не знаєш?»).

Бути «вдома» в культурі — це, звичайно ж, не тільки пам'ятати, що у Старицьких подавали рідку кутю, чи що Лесі Українці «чомусь не подобалася моя бабуня» (чому — так і залишається нез'ясованим: не подобалася, і все — от мала собі Лариса Петрівна такого бзика, і цей бзик, цей бзик — як сонячний зайчик на офіційному портреті, зненацька робить портретоване обличчя живим і теплим, і ми розчулено підсміхаємося вкупі з автором), хоча, як зважити гаразд, то — і це також тільки хамська душа вимагає маскувати велич під надлюдськість, відмовляючись впізнавати її у звичних, повсякденних формах (так поганину потрібен різьблений бовван, щоб визнати існування бога: нематеріальної присутності божистого в світі він не бачить). В цьому сенсі ми безумовно обхамили наших класиків — і, відповідно, поставили їх поза культурою («розкультурили!»), внеможлививши з ними діалог. Для Ю.Луцького, натомість, проблеми авторитету в якомусь іншому, ніж власне-духовний, вимірі, просто не існує — дорефлексивно, інстинктом тямлячи ту «культуррелігійну» аксіому, що «дух літає, де хоче», він із воістину дитинною безтурботністю (й щирим захопленням!) відстежує його метеликовий лет кризь мотлох буденщини, кризь розсипи житейських деталей і кумедних подробиць. Ось Чижевський замовляє в ресторані голубці — й тут-таки береться доводити арабське походження страви, ось Шевельов, уперше приїхавши до Америки, блукає Бродвеем у пошуках книжки «про американський етикет» (ще не знаючи, що це трохи є *contradictio in adjecto*) — аби зорієнтуватися в новому для себе суспільстві; ось Лисяк-Рудницький, для автора — просто Іван, сердито каламбурить з приводу Поппера (це а *propos* авторитети! — А ми оце щойно тепер Поппера переклали й навряд чи матимемо вже шанс довідатись докладніше, чим же не влаштувало І.Лисяка-Рудницького «відкрите суспільство»), — а ось уже й зовсім «жанрова сценка»: молоді Луцький та Ігор Шевченко заходять по Романа Смаль-Стоцького у Нью-Йоркський «коммодор» (Ю.Луцький при нагоді щоразу трошечки кпить над дядьковими аристократичними замашками — конечною потребою в дорогих готелях, автомобілях і т.д., і — слушно: Загалом-бо правила стану чи касты, надто коли їх сповідувано з фанатичною ревністю, — то також форма несвободи, для людини культури в кращому разі комічна), — і, зайшовши, застають його за спартанською гімнастикою. Незламний старий пояснює, що це «не тільки для обігу крові», але й, сказати б, з ідейних міркувань: мусить пережити Сталіна (особливо гарне оте «мушу!»). Ю. Луцький закінчує епізод майже новелічно: «Сталін послушав, бо помер в 1953р.»

Це вже, поза сумнівом, цілком «красна» література — навіть готовий, виписаний характер (подібних прикладів у тексті можна поназнаходити більше — спостерігач із ЮЛуцького таки талановитий. Мене чомусь особливо вразила картинка, як його прадід, о. Заревич, просиджував зими зі своїм сорудником в неопалюваному домі — «у ведмежих футрах, один навпроти другого, і читали німецькі журнали». Якась фортеця екзистенціалістськи-абсурдного опору розуму в облозі непролазних карпатських снігів!). Так, через миготливі кадри деталей, по яких автор жене свій «кінопотік» хронологічно напрямки, не сортуючи, «смішачи» й «страшачи» упереміж, як робить само життя, помаленьку складається портрет затраченої нами культури. І не остання її прикмета — наскрізна, сократична іронія, що вона ж і самоіронія (іронія, принципово не оборотна на свого суб'єкта, якої сьогодні маємо в літературі вдосталь, є, в істоті, не більше ніж звичайнісіньке зубоскальство й досить швидко зношується, оголюючи те, що відпочатку призначена була укривати, — метафізичну спустошеність душі). Тут би теж здався трактат, і не один, — на з'ясування того, чому культура завжди іронічна і чому, відтак, утрата зміслу іронії (вже скільки десятиліть у нас навіть Шевченка декламують, не чуючи його іронічних інтонацій) завжди знаменує занепад культури (як у суспільстві, так і в індивіді — смерть Гоголевої душі чи ж не звідтоді почалася, як він мав нещастя перейнятися непідробно серйозним і геть-то неіронічним ставленням до власної особи?). Втім, мною вже досить тут набалакано про агресивно антикультурний характер нашої тупо-самостверджувальної мемуаристики (ох, та чи ж тільки мемуаристики! А белетристики, а — науки, а — журналістики, а — політики, врешті-решт?!), аби читач потрапив належне поцінувати в ЮЛуцькому-спостерігачеві його тонку й шляхетну, невимушену іронічну ненав'язливість, аптечно точно дозовану міру присутности у власному життєписі — власного ж таки «я». Адже справдешнього «іроніка», — «іроніка», сказати б, «від культури» — цікавить не воно, «іронік» вищою мірою свідомий його фатальної, згори заданої малости й обмежености, котру здолати єдиний спосіб — от власне що трансцендуватися за межі «я», з головою, впоєно втопаючи в предметі — хоч наукових студій, а хоч простого собі споглядання людей, котрі — жують і сміються, сперечаються й плачуть, слухають музику, грають у волейбола, воюють, пишуть книжки, журяться грішми й недугами і, звичайно ж, вмирають. Вмирають.

Атож, культура є, крім усього іншого, і шаноблива свідомість зникомости, крихкості людського буття; звідси болісна потреба в фіксованій пам'яті, в «спомині по Іванові П.Музиченку» (по якому, либонь, тільки й зосталось на світі, що цей, перекочований через фронти й десятиліття до Канади знімок із надписаною в 1944-му самаркандською адресою й прощальним благанням «не забувати життям знедоленого»), — в спомині по кожному і кожній, кого доля дарує нам на життєвій дорозі і хто, на свій спосіб, по-біблійному висловлюючись, додавав оливи в наш світильник, зазвичай сам про те не відаючи. Підбираючи за ними всіма (наче закоханий гімназист —

упущені коханою шпильки!), — то зронену фразу, то випадкову сценку, то просто поставу в інтер'єрі, — Ю.Луцький отак ніби між іншим, мимохідь, півжартом-півподивом, чи то пак «насвистуючи в п'їтмі» (так називались його англомовні спогади — формула, як на мене, цілком філософська, гідна бути прийнятою за життєве credo людини культури в сучасному світі), отже таки достоту, за О.Телігою, — «без металевих слів і без зітхань даремних» — не просто доносить до нас живую й цілісною, зміслово-відчутною на звук і на дотик духовну фактуру минаючої епохи, — він дає нам мимовільний (і тим цінніший!) урок свободи. Світ ловив його, як і багатьох інших, — але він цього, схоже, не завважив. Мав-бо до діла куди цікавіші заняття!

Парадоксальним чином, тільки з такої (в істоті, любовно-самозреченої) позиції виявляється можливим те, від чого нас, «розкультурених», відучено давно й капітально: діалог. Ці спогади напрочуд «антимонологічні» — в них повсякчас присутній адресат, часом навіть явний («увага, Тамаро Гундорова», «готов переповісти пару цитат Андруховичу» і т.д.), і вже всюди й обов'язково — провіденційний (кожне висловлене судження ніби зависає на питальній інтонації, запрошуючи читача «підключитися», і сливе жодне не «грюкає дверми», закриваючи думку), — а крім того, розуміється, ще безліч «укритих», зашифрованих співрозмовців та опонентів бозна з яких часів і народів. Адже культура є діалог *ab definitio*, причому діалог неперервний, вічно-триваючий, і подиву гідна заангажованість Ю.Луцького в сьогоденніших біжучих українських процесах — все він читав, нічого не проминає, до всього йому діло (і це — при такій самій повноцілій включеності в куди насиченіший потік англомовних інформацій!) — то, власне, і є єдиний спосіб існувати в культурі: не зупиняючись.

...Уявилося: у своєму тісному од книжок, схожому на мансарду кабінетику пан професор, радісно підхихикуючи, виклацує на комп'ютері незабутній «діалог колонізатора з колонізованим»: «Gdzie szczyt Pop Ivan? — Де му ся захоче...» — за цим і «іронія історії», і принципова «монологічність» колоніалізму, і, Господи, просто ж смішно! — А крізь вікно тим часом влізає з саду пишний, великосвітськи-валежний котисько Блекі й з гідністю переходить письмовим столом до дверей, сторожко ступаючи по господаревих паперах...

Мойра, певне, порається десь унизу — або пішла за покупками. Він усе переповість їй, коли закінчить. І — от, хотіла б я знати, яким чином, ізвікувавши вкупі весь вік, ця пара примудряється досі бути закоханими одне в одного? Чи це також — один із дарів свободи духа?

...Все це ще поруч — ще існує в одному з нами часі. Все це ще може бути в майбутньому — з нами і з нашими дітьми. Якщо прислухаємось. Якщо почуємо.

ISBN 966-95313-3-0